

TARTIŖMALI İLMÎ İHTİSAS TOPLANTILARI -II

İSLÂMÎ İLİMLERDE
METODOLOJİ/USÛL
MES'ELESİ

II

Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları, 1,2,3

15-16 Mart ; 19-20 Nisan ; 17-18 Mayıs 2008

Çamlıca Sabahattin Zaim Kùltür Merkezi

İstanbul 2009

II

METİN TENKİDİ:

Kavramsal Çerçevesi, Boyutları, Temel Problemleri, Kısa Tarihi, İslâmî İlimler İçin Önemi ve Va'dettikleri

Prof. Dr. Selahattin POLAT*

“Tenkit, yüksek bir medeniyetin işaretidir.”

J. S. Phillimore

GİRİŞ

Bu çalışmamızda önce Türkçedeki “Metin Tenkidi” kavramının çok anlamlılığı problemi üzerinde durulacak, sonra günümüz ilimler tasnifi içinde metin tenkidinin yeri ve disiplinin boyutları ele alınacak, son olarak da metin tenkidi ile ilgili bazı yanlış anlayışlara temas edilecektir. Bu çalışma, ilk olarak kavramın çokanlamlılığı ile İslâm Dünyası’nda ve ülkemizdeki kullanımının uluslararası kullanımından farklılaşması problemine çözüm getirilebilmesi konusunu tartışmaya açmayı, İkinci olarak da bir disiplin olarak

* Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri, polat@erciyes.edu.tr

“Metin Tenkidi” nin mahiyeti ve boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmamızı hazırlarken hemen hemen metin tenkidin ile ilgili Arapça ve Türkçe ve İngilizce bütün literatür taranmış ve incelenmiş olup ülkemizde ve İslâm Dünyası’nda metin tenkidi ve neşri ile uğraşanların ve bu konuda kitap ve makale yazarların Batı’daki birikimin çok uzağında oldukları tespit edilmiştir. Bu tespit bizi uzun yıllar boyunca Batı’daki metin tenkidi çalışmalarını incelemeye sevk etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamız Batı’daki asırlar boyu oluşmuş birikimi yansıtmaya çalışan, ülkemiz ve İslâm Dünyası’ndaki ilk çalışmadır. Bu ilk oluş birçok zorluğu beraberinde getirmiştir. Bu devasa birikimi mümkün olduğunca özlü bir şekilde, alıntılara boğmadan sunmanın zorluğu yanında, kavramların Türkçeye çevrilmesinden tutun da, batı kültürünün klasik ve arkaik metinlerine dayanan metin tenkidi literatürünün kendi kültürümüzün paradigmaları doğrultusunda ifade edilmesine kadar burada sayamayacağım pek çok problemin üstesinden gelmek zorunda kalınmıştır.

Bütün bunların yanında böyle bir çalışmanın konuya bir giriş veya el kitabı şeklinde sunulması ve daha sonra ilmî platformlarda tartışmaya açılması ile ilmî tartışmalardan sonra böyle bir kitabın yazılması arasındaki ikilemin avantajları ve dezavantajlarını uzun uzun düşünüp değerlendirdik ve sonunda önce tartışmaya açılmasının daha isabetli olacağı kanaatine vardık. Dolayısıyla çalışmalarımızı öncelikli olarak makale ve tebliğ formatında tartışmaya açmanın daha verimli olacağını düşündük. Bu durumda da ülkemizde bir ilk olan böyle bir çalışmanın akademik makale ve tebliğ formatlarında sunulmasının problemleri ile yüz yüze geldik.

Her şeyden önce makale ve tebliğlerin geniş hacimli olması gibi kaçınılmaz bir sorunla karşı karşıyaydık. Çünkü konunun, büyük resim verilmeden parçalar halinde problemin sunulması mümkün değildi. Belki makaleler parçalanabilirdi ama bir yuvarlak masa etrafında tartışılacak metnin parçalanması mümkün olmuyordu. Aksi halde peş peşe seri toplantılar yapılması gerekiyordu. Bu bizim verebileceğimiz bir karar değildi.

İkinci zorluk, konunun büyük resmini vermek, bir tartışma metni formatı yerine bir giriş çalışması formatını gerektiriyordu. Başka bir ifade ile söylersek, bir tebliğ hacminin sınırları dâhilinde hem konunun büyük resmini sunmak hem de bir tartışma metni formatını yakalayabilmek neredeyse imkânsızın peşinde olmak gibi bir şeydi. Tercihimizi yaparken bu dezavantajların farkında olmamıza rağmen, tercihimizin sonuçlarına katlanmak ve konuyu tartışacaklara da böyle ikilemli ve geniş hacimli bir metin üzerinde çalışmak gibi bir külfete katlanmalarını istirham etmek durumundaydık. Dolayısıyla bu metnin, üstlenmek zorunda kaldığımız tercih mükellefiyeti ve zorlukların muvacehesinde değerlendirileceğini ummaktayız.

Yukarıdaki ifadelerimizin, çalışmamızın iddialı oluşu şeklinde değil; hikâyesinin, mahiyetinin ve amacının samimi bir ifadesi şeklinde değerlendirilmesini beklemekteyiz.

Dikkat çekmek istediğimiz başka bir husus da elinizdeki metnin, metin tenkidini bütün boyutlarıyla ele alan ve özetlemeye çalışan bir metin tenkidi olarak değil, İslâmî ilimler bağlamında metin tenkidinin ele alınabilmesinin altyapısını sunabilecek bir metin olarak tasarlanmış olduğudur. Bu yüzden bu çalışmamızda metin tenkidi ile ilgili her konuyu ve sorunu ele almak yerine, metin tenkidinin İslâmî ilimler için önemi ve vaat ettiklerini ortaya koyabilecek bir büyük fotoğraf sunulmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla resmin bütününe odaklanan bu çalışmadan resmin karelerine ve detaylarına odaklanma beklenmemelidir. Bununla birlikte yer yer gerektiğçe göndermelerle detaylara ışık tutulacaktır.

1- TÜRKÇEDE "METİN TENKİDİ" KAVRAMININ ÇOK ANLAMLIĞI

Türkçedeki "Tenkit" kelimesi Arapça كنى(N-K-D) kökünden Türkçeye geçmiştir. Kısaca, "bir şeyi değerlendirmek, iyisini kötüsünden ayırmak" anlamına gelir. Bu kelimenin günümüz Türkçesinde yaygın kullanılan karşılığı "Eleştiri"dir. Tenkit/Eleştiri kelimesinin İngilizce karşılığı "Criticism", Al-

manca karşılığı "Kritik", Fransızca karşılığı "Critique" dir. Tenkit kavramının bu dillerdeki en genel anlamı "değerlendirme" dir.

"Metin Tenkidi" (İng. *Textual criticism*, alm. *Textkritik*, frn. *Critique Textuelle*, Arp. *Tahkik*) Türkçede anlamı kullanıldığı yere göre değişen çok anlamlı bir kavramdır. Farklı anlamlarını üç kategoride toplayabiliriz:

1- Bir eser ve metnin geçirdiği süreçlerde maruz kaldığı bozulma ve değişiklikleri düzeltip orijinal haline döndürme faaliyeti. Bu şekilde hazırlanmış metinlerin neşredilmesine de "ilmî/tenkitli neşir" (İng. *scholarly editing*, fr. *edition critique*, Arp. *Tahkik*) denir. Bu iki kavramın anlamı aynı olmamakla birlikte birbirinin yerine de kullanılmaktadır. Bu anlamıyla "Metin Tenkidi" kavramını Türkçe akademik literatürde 1940'larda ilk kullananlardan birisi Ahmet Ateş'tir.¹

2- Metin tenkidi kavramı bazen hem Batı'da (Tanselle, 1990, p. XIV) hem Türkçede, Edebiyat eleştirisi (İng. *Literary criticism*) anlamına da kullanılır. Edebiyat eleştirisi: Edebî bir eseri, bir sanat eserini çözümleme, değerlendirme faaliyetidir. Roman, şiir, hikâye, tiyatro, sinema eleştirisi gibi. Buna daha eski Türkçe metinlerde "metin tahlili" ve "metin şerhi" de denmiştir. Günümüzde Türkçede bu anlamı ifade için daha çok "metin eleştirisi" tabiri kullanılmaktadır. Çağdaş Arapçada bu anlam genel olarak "nakdu'n-nass" kavramıyla ifade edilir.

3- Çağdaş Hadis ilmi terminolojisinde, hadîslerin isnad tenkidine alternatif olarak kullanılan ve hadîslerin Kur'ân'a, akla, tecrübeye, gözleme, bilime, tarihî gerçeklere aykırılığı gibi kriterlerle eleştirilmesine de "Metin Tenkidi" denmektedir. Burada "metin" kelimesi genellikle hadîs metni yani hadîsteki isnadın önündeki metin anlamındadır. Modern Arapça'da ise genellikle "*Nakdu Mutûni's-Sunne/Ehadîs*" gibi tabirler kullanılır. Hadislerin bu kriterlerle tenkidi, İslâm'ın klasik çağı sayılan ilk dönemlerinden itibaren mevcut olmakla birlikte buna metin tenkidi denilmemiş, bu tür tenkit yöntemlerini kapsayan özel bir terim ve kavram üretilmemiş, daha ziyade "Hadislerin

¹ Ateş, Ahmet; Metin Tenkidi Hakkında, *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, 1940- 42, 253-267.

Kur'ân'a arzı, hadîsin nazara aykırılığı" gibi tabirlerle her bir tenkit kriteri ayrı ifade edilmiştir.

Bu konu, "*İhtilafu'l-Hadis, Muhtelefu'l-Hadis, Müşkilu'l-Hadis, Te'âruz, Te'vil*" gibi daha geniş ve genel başlıklar altında ele alınmıştır. Hadisçilerin kullandığı bu özel anlamıyla, yani hadîslerin metinlerinin tenkidi anlamıyla "Metin Tenkidi" kavramı, geçtiğimiz yüzyılda doğubilimcilerin ve bazı Batılı tarihçilerin İslâm âlimlerini, özellikle de muhaddisleri, sadece isnad tenkidi ile yetinip, hadîs metinlerinin tenkidine önem vermedikleri suçlamaları üzerine,² onlardan ödünç alınarak "hadîslerin metinlerinin tenkidi" anlamına kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamıyla sadece İslâm Dünyası'nda kullanılan, Batı dillerinde doğrudan karşılığı bulunmayan bir kavramdır. Türkiye'de kavramı, bu anlamıyla genel olarak rivayetler, özel olarak da hadîs ilmi ile ilgili olarak akademik literatürde 1920'li yıllarda ilk kullananlardan birisi Zakir Kadiri Ugan'dır.³ Arap Dünyası'nda da Ahmed Emin, Müslümanların isnad tenkidi ile yetinip metin tenkidi yapmadıklarından şikâyet sadedinde kavramı ilk kullananlardandır.⁴

Türkçede "Metin Tenkidi" kavramının çok anlamlılığı problemi, günümüzde genelde birinci anlamı ifade için "metin eleştirisi", ikinci anlamı ifade için "Tenkitli (metin) neşri" ifadesi kullanılarak çözülmeye çalışılmaktadır. Üçüncü anlamıyla metin tenkidi kavramını hadîsçiler kendi aralarında kullanınca sorun olmamakla birlikte, farklı disiplin mensupları bunu yanlış anlayabilmektedirler.

İngilizcede son zamanlarda birinci anlamı ifade için "*Literary Criticism*", ikinci anlamı ifade için "*Textual Criticism*" kavramının kullanılmasında bir nevi uzlaşma olduğundan karışma söz konusu değildir. Asıl sorun Batı dillerindeki bu kavramları Türkçe'ye çevirirken çıkmaktadır.

² Polat, Salahattin; *Hadis Araştırmaları*, 2. Baskı, İstanbul, 2003, 175-7.

³ Ugan, Zakir Kadiri; Dini ve Gayr-ı dini rivayetler, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı:4, 1926,

⁴ Emin, Ahmed; *Fecru'l-İslâm*, Mısır, 1965, 10. baskı, 217- 8; *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 10 baskı, II, 130-2.

Hadisteki "Metin Tenkidi" kavramına gelince, bir yandan Türkçedeki çok anlamlılık sorunu, öbür yandan Batı dillerinde karşılığı olmayışı problemi daha da derinleştirmektedir. Yirmi yılı aşkın süredir. Metin tenkidinin değişik boyutlarıyla ilgilenen bir akademisyen olarak bunun sıkıntılarını özellikle yabancı akademisyenlerle iletişimde fazla miktarda yaşamış bulunmaktayım. Her şeyden önce Türkçede bu üç anlamı ifade için daha net terimler geliştirmek mecburiyetindeyiz diye düşünüyorum ve meslektaşlarımızın katkılarını bekliyorum. Bu makalede bundan sonra ikinci anlamıyla metin tenkidi ele alınacaktır.

2- METİN TENKİDİNİN TANIMI ve BOYUTLARI

Metin tenkidinin farklı tanımları yapılmıştır. Bütün tanımları vermek mümkün olmadığından alanın ileri gelen uzmanlarından birkaçının tanımını örnek olarak vermek yeterli olacaktır:

A. E. Housman: Metinlerdeki hataları keşif ilmi ve onları giderme sanatıdır.⁵

E.J. Kenney: Bize ulaşıncaya kadar geçirdiği süreçlerde bir takım bozulmalara ve değişimlere maruz kalan metinleri, mümkün olduğunca düzeltip orijinal haline en yakın şekilde restore etme tekniğidir.⁶

Peter Shillingsburg: Yazılı eserlerin lafız, tertip, noktalama işaretleri, imla açısından incelenmesi, sorgulanması ve irdelenmesidir.⁷

⁵ Housman, A.E. ;The Application of Thought to Textual criticism, Proceedings of the Classical Association,(1922) Vol XVIII, pp. 68.

⁶ Kenney, E.J., Textual criticism; Encyclopedia Britannica (Macropedia), XX, 614.

⁷ Shillingsburg, Peter L. , Scholarly Editing In The Computer Age: Theory And Practice, University of Georgia Press, Athens and London,1986, 4.

D.C. Greetham: Metin Biliminin (*Textual Scholarship*) bir parçası olup, metinlerin sorgulanması/irdelenmesi ve genellikle de ilmî olarak yayınlanmasını üstlenir.⁸

1800'lü yılların başından itibaren Batı'da yazılan "Metin Tenkidi" el kitaplarının çoğunda buna yakın ifadelerle tanımlanmıştır.⁹

Metin tenkidi, "disiplinler arası" veya "çok disiplinli" tabir edilen bir ilmî faaliyettir. Bilimler tasnifinde genel olarak filolojinin dört alt dalından birisi olan Metinsel Filoloji (İng. *Textual Philology*) ye tekabül eder. Filoloji terimi aslında dilbilimin (*Linguistics*) eski adıdır. Önceleri dilbilim çalışmalarını ifade etmek için filoloji terimi kullanılırken 20. yüzyılda "*Dilbilim: Linguistics*" terimi kullanılmaya başlanmıştır.

Filoloji en geniş anlamıyla "Bir dili ve literatürünü, tarihî ve kültürel arkaplanı içerisinde inceleyen disiplin" olarak tarif edilebilir. Bu tanımın karşılığı bugünkü Dilbilimin alt dalı olan "Tarihî Dilbilim"e (*Historical Linguistics*) tekabül eder. Filolojinin dört alt dalı vardır:

1. Karşılaştırmalı (*Comparative*) Filoloji,
2. Radikal Filoloji,
3. Bilişsel (*cognitive*) Filoloji ve
4. Metinsel (*Textual*) Filolojidir. Metin tenkidi bu dördüncü kısma dâhildir.¹⁰

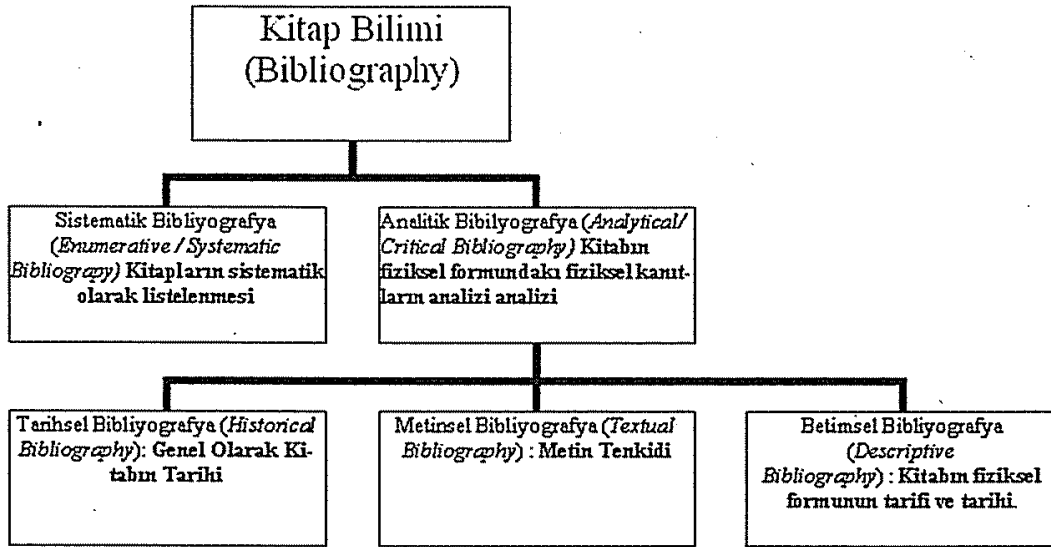
Metin tenkidi disiplini; Tarih, Hermenotik, Eleştiri, Metin Bilimi (*Textual scholarship*) , Yazma Eser Bilimi (*Codicology*)/*Manuscript Studies*), Kitap Bilimi

⁸ Greetham, D. C. *Textual Scholarship: An Introduction*, Garland Publishing, New York London, 1994, 295.

⁹ Epp, E. Jay; The Multivalence of the Term "Original Text" in New Testament Textual Criticism, *Harvard Theological Review*, 1999, Volume 92, 245-281.

¹⁰ Filoloji için bkz: Ziolkowski, Jan, *On Philology*, Pennsylvania State University Press, 1990, 1-40.

(*Bibliography*) disiplinlerinin alanları içine de girer. Öreğin Kitap Bilimi'ndeki yeri şu şekilde gösterilebilir:

Bu şemadaki "*Metinsel Bibliyografya*" metin tenkidine tekabül etmektedir.¹¹ Bibliyografya disiplini, kitaplarla, somut ve dokunulabilir nesnelere olarak ve onların üretimindeki fizikî süreçlerin incelenmesi amacıyla ilgilenir. Burada hem genel olarak kitap üretim tarihinin ve prosedürlerinin tespiti, hem de tek tek her bir kitabın üretim aşamaları ve bu süreçlerdeki geçirdiği gelişme ve değişim ele alınır. Kitabın fizikî formu ile Betimsel Bibliyografya (*Descriptive bibliography*), kitabın içeriği ile ilgili gelişim ve üretim süreci ile de metinsel bibliyografya ilgilenir. Bibliyografya ve eleştiri/yorum (*criticism*) bir nevi işbirliği içinde çalışırlar fakat metotları aynı değildir.¹²

Bibliyografya ve metin tenkidi ile yakından ilgi diğer bir disiplin de "El yazmaları bilimi" (İng: *Codicology, Arp. Ilmu'l-Mahtutat*) dir. El yazmaları bi-

¹¹ Şemada adı geçen kitap bilimi ve alt dallarının tanımı için bkz: Ed: Peters, Jean; *Book Collecting: A Modern Guide* (New York and London: R. R. Bowker, 1977), 97-101, Ayrıca bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Bibliography#Enumerative_bibliography <http://ihl.enssib.fr/siteihl.php?page=56> , Kitap bilimi ile ilgili internet linkleri için bkz: <http://www.bibsocamer.org/links/>

¹² Bibliyografya disiplini ile metin tenkidinin ilişkisi, metotları ve kriterleri ve düşünme biçimleri hakkında geniş bilgi ve tartışmalar için bkz: Fredson Bowers, *Bibliography and Textual criticism*, Oxford, Clarendon Press, 1964.

limi yazma eserin metni ile değil, maddî unsurları ile ilgilenir. Bu anlamda yani eserin fizikî yönü ile ilgilenme anlamında Bibliyografya disiplini ile aynı alana odaklanırlar. Aralarındaki fark, Bibliyografya disiplini hem yazma hem basılı eserlerle ilgilenirken, El yazmaları bilimi sadece el yazmaları ile ilgilenir. Dolayısıyla el yazmaları bilimi bibliyografyanın bir alt dalı olarak mütalaa edilebilir.

“El Yazması” kavramı matbaanın icadından sonra ortaya çıkmıştır. Önceleri bütün kitaplar elle yazılıyordu ve böyle bir ayırma ihtiyaç yoktu. Matbaanın keşfinden sonra matbu eserlerle el yazması eserleri ayırt edebilmek için el yazması tabiri kullanılmaya başlanmıştır. El yazmaları bilimi yenidir. 20. asrın ortalarında Grek ve Latin el yazmalarını inceleyen bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Arap/İslâm el yazmaları bilimi ise daha yenidir. Tabii ki bu, İslâm tarihinde yazma eserlerin fizikî yönü ile ilgili hiçbir çalışma yapılmadığı anlamına gelmez. Bu yenilik, çağdaş müstakil bir disiplinin oluşumu anlamındadır. Kitapların maddî özellikleri doğrudan metin tenkidinin konusu olmamakla birlikte, metnin maruz kaldığı değişimin ve bozulmalarının tayin ve tespitindeki rolü ölçüsünde kitabın fizikî yönü ile de ilgilenir.¹³

Metin tenkidi disiplini; Paleografi, Epigrafi, Filigran gibi yazı ve yazı malzemeleri ile ilgili bilim dalları yanında, Fizik ve Kimya gibi doğa bilimlerinden de yararlanır. Meselâ, papirüs ve parşömen ve çok eski kitaplar gibi yazılı malzemelerinin yaşını tespit için kullanılan karbon testi, kâğıt ve mürekkep gibi malzemelerin analizi yoluyla yapılan testlerde doğa bilimlerinin yöntemleri kullanılır.

Metin tenkidi, “İlmî Neşir”in (İng. *Scholarly Editing, Fr. Edition Critique*) ilk aşamasıdır. En geniş anlamıyla metin tenkidi, metnin tarihi üzerine bir

¹³ Geniş bilgi için bkz: Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabiyyu'l-Mahtût ve Ilmu'l-Mahtûtât*, Kahire, 1997; Deroche, François, “Manuel de Codicologie des Manuscrits en Ecriture Arabe, 2000. Bu kitap Deke Dusinberre ve David Radzinowicz tarafından “İslâmî Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts In Arabic Script” adı altında İngilizceye; Eymen Fuad Seyyid tarafından “el-Medhal ila İlmî'l-Kitabi'l-Mahtut bi'l-Harfi'l-Arabî” başlığıyla Arapçaya çevrilmiştir. Her iki çeviri de 2005 yılında Londra’da “el-Furkan İslâmî Heritage Foundation” tarafından yayınlanmıştır.

çalışmadır ve amacı metnin ilmî neşridir. Fakat metin tenkidi metin neşrine indirgenmemelidir. Metin tenkidi nihaî planda metin neşrini amaçlasa da metin neşrinden bağımsız ve müstakil bir çalışma ve faaliyettir.

3- NEŞİR TÜRLERİ

İlmî Neşrin değişik türleri ve yöntemleri vardır:

Belgesel/Diplomatik Neşir (*Documentary/Diplomatic Editing*): Yazma veya basılı bir belgeyi/nüshayı tarihî bir sanat ürünü olarak görür ve üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metnin herhangi bir zamanda herhangi bir belgedeki halini aynen sunmayı benimser. Bu metin yazarın lafızlarını aynen yansıtmıyor da olabilir. Ama eldeki belgenin lafzına, imlasına ve yazım usûlüne sadık kalınır. Tıpkıbasımlar(Facsimile) ve transkripsiyonlar bu gruba girer.

Variorum: Metnin bütün varyantlarının birlikte neşredilmesidir. Bu neşirde metnin değişik varyantları aynı sayfada yan yana veya alt alta gelecek şekilde neşredilir.

Tenkitle Neşir (*Critical Editing*): Tek bir belgeye/nüshaya dayanmayan, metni bize taşıyan mevcut bütün belgeler arasında mukayese ve seçim yaparak, hataları düzelterek metni yeniden inşayı esas alan neşir türüdür. Metin tenkidi bu tür bir neşri amaçlar.¹⁴

Eklektik Neşir: Bu neşirde herhangi bir varyant veya nüsha esas alınmaz. Editör neşredeceği metni değişik nüsha veya varyantlardan seçerek inşa eder. Meselâ, elinde üç nüsha varsa aralarındaki farklılık olan kısımlarda

¹⁴ Williams, Proctor William-Abbot, Craig, S. , An Introduction to Bibliographical and Textual Studies.2. edition, The Modern Language Association of America, New York, 1989, 54-61.

metnine bir yerde bir nüshadan, başka bir yerde başka nüshadan aldığı kısmı koyar.¹⁵

Metin tenkidine “*Lower criticism*: (Temel tenkit, alttaki tenkit, ilk aşamada yapılacak tenkit) de denir. Bunun alternatifi metnin gerçekliği, yorumu ve tarihî değeri ile ilgilenen “*Higher criticism*: (yüksek tenkit, ileri aşamadaki tenkit) tir. Metin tenkidinin bittiği yerde yorum başlar. Yani metindeki değişiklikler yorumu da önemli ölçüde etkileyip değiştireceğinden her şeyden önce yoruma esas olacak metni tespit etmek gerekecektir. Higher-Lower criticism ayırımını ilk defa Alman İncil uzmanı J. G. Eichhorn, “*Einleitung*” isimli eserinin 1787 tarihli ikinci baskısında kullanmıştır. Burada kutsal kitabın kilise dogmalarından bağımsız olarak ilmî yaklaşımla ele alınması, değerlendirilmesi ve yorumlanması kastedilmektedir.¹⁶

Metin tenkidi kavramının İngilizcedeki karşılığı olarak “*Textual Criticism*” ifadesinin ilk kullanımı 19. yüzyıl ortalarıdır.

Metin tenkidinin tanımındaki “Metnin orijinali” ifadesi birtakım problemler taşımasına rağmen, genellikle kullanılan bir ifadedir. Bazı yazarlar bu ifadeyi tırnak veya parantez içinde kullanarak bu problemlere zımnen işaret etmek istemişlerdir. Her şeyden önce orijinal metin, yazarın kendi el yazısı ile yazdığı nüsha mıdır? Bazı metinler için buna orijinal diyebiliriz. Ama bir yazarın ürünü olmayan, tarihî süreçte sözlü ve yazılı birtakım aşamalardan geçen ve bu esnada sürekli yeniden şekillenen, anonimleşen ve daha sonra bir derlemeci tarafından derlenmiş haliyle bize ulaşan metinlerin orijinali hangisidir? Destanlar, bazı kutsal metinler ve İslâm tarihinin ilk yüzyıllarındaki bazı klasik metinler gibi ucu açık metinler bu türdendir. Öte yandan yazarlar da hem eski çağlarda hem de günümüzde kendi metinlerinin üzerinde zaman içinde metnin değişik edisyonlarında değişiklikler yapmaktadırlar. Tarih boyunca sansür, yazarların iradesini sınırlayan en önemli etkenlerdendir ama iş bununla kalmamaktadır.

¹⁵ Neşir türleri için bkz: <http://www.ualberta.ca/~sreimer/ms-course/course/editns.htm>

¹⁶ <http://www.xmission.com/~fidelis/volume1/chapter1/hague.php>

Bazı yazmaların nüshalarındaki farklar değişik kişilerce yapılmış sansürlerin sonucudur. Yayıncıların yayın zaruretleri ve yayın politikaları gereği yazarların, metinlerinde isteyerek veya kerhen değişiklikler yaptığı ma-lumdur. Dahası kitapların basım safhasında tashihlere rağmen hatalar kalabil-mekte, bazen metin tenkitçisi bunların hata mı yoksa yazarın metnine mi ait olduğuna karar veremeyecek duruma düşebilmektedir. Tiyatro metinleri oynanırken çok zaman önemli değişikliklere maruz kalmaktadır. Bazı popü-ler metinler zamanla sadeleştirilmekte veya dildeki gelişmeler doğrultusun-da modernize edilmektedir. Meselâ, Shakespeare'nin eserleri bu son iki du-ruma en tipik örneklerdendir. Bütün bu durumlarda orijinal metin hangisi-dir? Bu konu tenkitçiler arasında hâlâ tartışma konusu olmaya devam et-mektedir.

Metinlerdeki bozulmalar kasıtlı ve kasıtsız olabilir. Kâtiplerin cahilliği, titiz davranmayışları, insanî hatalar, yazı malzemelerinin kalitesizliği, kitap-ların iyi korunamayışı, zamanın yıpratıcı etkisi, metinlerde yapılan ideolojik de-ğiştirmeler, kitaplara karşıtlarınca yapılan müdahaleler ve verilen zararlar, kopyada kullanılan nüshaların bozuk oluşu, yapılan hatalı tashihler, düşülen notların metinlere girmesi, matbaa hataları, yayıncıların ve kitap evlerinin hataları, kitabın daha iyi satılmasını temin ve diğer ekonomik gerekçelerle yazarın izniyle veya izni olmaksızın metinlere yapılan müdahaleler, metinle-rin bestelenme, sahnelenme, yorumlanma ve açıklanma gibi işlemlerden ge-çerken uğradığı değişiklikler ilk akla gelen bozulma sebepleri olarak zikredi-lebilir. Yukarıdaki nedenlere dikkat edildiğinde görülecektir ki, metinlerdeki bozulmalar sadece yazma eserlere de mahsus değildir. Matbu eserler de ba-sım süreçlerinde değişik sebeplerle bozulmaya maruzdur.

İleride metin tenkidi hakkındaki yanlış anlayışlar konusunu müstakil bir başlık altında ele alacak olmamıza rağmen, burada metin tenkidinin bo-yutlarını gösterebilmek amacıyla çok önemli bir yanlış anlayışa temas etme gereği duymaktayız. Metin tenkidi konusundaki yaygın bir yanlış anlayış, metin tenkidinin, yazmaların tenkitli neşri ile özdeşleştirilmesi ve buna in-dirgenmesidir. Halbuki metin tenkidinin boyutları, yazmaların tenkitli neş-rinden çok daha geniştir. Metin tenkidi teorisyenleri ellerindeki farklı türden ve farklı formlardaki metinleri, sadece nüsha farklarından ve benzerliklerin-

den yola çıkarak yeniden kurmanın veya orijinal metne en yakın metni bulmanın mümkün olmadığını görmüşler; dolayısıyla metin tenkidinin, metnin tarihinin ayrılmaz parçası olduğunu devamlı vurgulaya gelmişlerdir.

Filoloji disiplininin ortaya çıkmasına yol açan önemli âmillerden biri, metin tarihinden bağımsız, metin araştırmaları yapılamayacağıdır. Metin tenkidinin filolojinin alt dalı olduğunu söylemiştik. Bunun anlamı da metin tenkidinin metnin ait olduğu dil ve literatür içinde konumlandırılmasıdır. Metin tenkitçileri hem ayrı ayrı her bir kültürün metinlerinin sözlü ve yazılı aşamalarındaki serüvenini incelemişler, hem de bütün metinler için geçerli olabilecek gelişim ve metinleşme teorileri ileri sürmeye çalışmışlardır. Bunun yanında, tarihte sözlü kültür dönemlerinin özelliklerini tespit amacıyla, hem tarihî verilerden yararlanarak hem de günümüzde nadirattan da olsa sözlü kültür safhasında yaşayan marjinal topluluklar üzerinde yaptıkları araştırmalardan yola çıkarak teoriler geliştirmeye çalışmışlardır. Bundan sonra sözlü kültür ürünlerinin yazıya geçirilmesi safhasında nelerin olmuş olabileceğini tespit edebilmek için bütün dünyadaki önemli metinlerin serüvenlerindeki benzerlik ve müşterek noktalar ile farklılıklar üzerinde çalışarak bu konuda tezler geliştirmişlerdir.¹⁷

Hepimizin çok iyi bildiği hadîs tarihinin ilk iki yüzyılında nelerin olduğuna dair Batılı doğubilimcilerce ileri sürülen teoriler –tartışma götürülen noktaları bir tarafa– bu türden çalışmalardır. Batı’daki metin tenkidi disiplininin mensuplarının öncelikle kendi metinleri, sonra da dünyanın farklı kültürlerinin klasik metinlerinin neşri ile uğraşırken bu metinlerin tarihlerine dair teoriler ileri sürmeleri ve bu teoriler muvacehesinde genel değerlendirmeler yaptıktan sonra tenkitli metin çalışmaları yapmaları bundandır. Filoloji disiplini, ilk kurulduğu yıllarda ağırlıklı olarak metinlerin tarihiyle ilgilenen bir ilim iken gittikçe metin tenkidi ağırlıklı çalışmalara yönelmiştir.

¹⁷ Dünyanın değişik kültürlerinin yazılı metinlerinin metin tarihi ve metin tenkidi açısından genel bir değerlendirmesi için şu internet dokümanındaki “Appendix II: History of Other Literary Traditions” bölümüne bakılabilir:

<http://www.skypoint.com/members/waltzmn/NonBiblical.html#History>

Bununla birlikte metin tenkitçileri bir yandan genel ilkeler ortaya koymaya çalışırken öbür yandan her bir metnin biricik ve kendine özgü olduğunu, her bir metnin metin tenkidi yapılırken o metne ait özelliklere göre işlem yapılması gerektiğine işaret etmektedirler. Bu yüzden metin tenkidi bir bilim midir yoksa sanat mıdır tartışması yapılmıştır. Önde gelen metin tenkitçilerinden A. E. Housman 1921 yılında İngiltere Cambridge Üniversitesi'nde sunduğu klasikleşmiş tebliğinde, metin tenkidinin hem bilim hem sanat olduğunu vurgulamak amacıyla "Metin Tenkidi, nüshaların karşılaştırılması (recension) ve tashihi (*emendation*)ni kapsadığı için bilimdir. Ama aynı zamanda sanattır da. Yani, metindeki hataları keşif ilmi ve onları düzeltme sanatıdır."¹⁸ demektedir.

Metin tenkitçisi hangi tür metin olursa olsun üzerinde çalıştığı metni orijinaline en yakın haline döndürebilmek için, metni ait olduğu dönemin şartları ve arka planı içerisinde anlayabilmek zorundadır. Dolayısıyla metnin arka planı ve metnin dünyası ile diyaloga girme zarureti vardır. Bu anlamda metin tenkidi döngüsel bir işlemdir. Yani hermenötik terminolojisinde "Hermeneutical circle" şeklinde ifade edilen döngüsellik burada da söz konusudur. Metin tenkitçisi bir metni yeniden kurarken metinle sürekli diyalog halinde ilerler ve yol alır. Bu durum bazı bilim adamlarınca dokuma tezgâhlarındaki mekik hareketine benzetilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu arada metnin tarihî serüveni ile metnin anlamını birleştirdiğimizde, metnin bize ulaşan şeklinin yazma nüshalardaki hali üzerinde yapacağımız işlemler ve restorasyonun mantığı belirginleşir.

O zaman metin tenkitçilerince metin tenkidinin ayrılmaz parçası olarak nitelenen, metnin anlaşılmasına ve tarihî serüvenine yönelik disiplinler, yani farklı tenkit türleri gündeme gelmektedir. Bunlar ağırlıklı olarak Kitab-ı Mukaddes tenkitçilerinin geliştirdikleri ve kullandıkları tenkit türleri olmakla birlikte seküler metinler için de kullanılmaktadırlar. Bunların kısa tanımları-

¹⁸ Housman, A.E. ;The Application of Thought to Textual criticism, Proceedings of the Classical Association, (1922) Vol XVIII, 67-84.

nı ve Batı dillerindeki karşılıklarını vermek, metin tenkidinin boyutlarının ve farklı disiplinlerle ilişkisinin kavranabilmesi açısından önemlidir:

4- METİNTENKİDİ İLE İLGİLİ DİĞER TENKİT TÜRLERİ

4.1- Tarih Tenkidi (İng: *Historical Criticism*). Metnin sihhati, zamanı ve mekânının sorgulanmasıdır. Yani metni kim, ne zaman, nerede ve hangi şartlarda ve ortamda yazmıştır sorularına cevap aranır. Ayrıca metindeki olayların tarihî gerçekliği irdelenir. Kısaca metnin tarihî arka planına yerleştirilerek değerlendirilmesi ve anlaşılmasına çalışılır.

Tarih tenkidi iki aşamalıdır:

1- Metnin güvenilirliğinin yani gerçek mi sahte mi olduğunun ve atfedilen yazara ait olup olmadığının incelenmesidir ki buna “dış tenkit” de denir.

2- Metnin ait olduğu tarihî arka plana yerleştirilmesi, içeriğinin verdiği bilgilerin güvenilirliği ve tarihî gerçekliği, o bağlamda anlaşılması ve yeniden kurulmaya çalışılması. Buna da “iç tenkit” denir.¹⁹

Burada konunun daha da netleşmesi bakımından , “metindeki tarih” ile “metnin tarihi” arasında ayırım yapabiliriz. Bu ayırım bu iki aktivitenin teorik planda birbirine karıştırılmaması açısından önemlidir.

“Metindeki tarih” dediğimizde metin, ait olduğu tarihî dönemi kendisi aracılığıyla izleyebileceğimiz bir pencere gibi işlev görmesi kastedilir. metin tenkidi yaparken, metinde verilen tarihî bilgiler, metnin içinden çıktığı zaman ve coğrafyadaki toplumsal yapıyı, kültürü, ekonomiyi, siyaseti yeniden kurmada önemli veriler sunarlar. Bunlar değerlendirilmeden sağlıklı bir metin tamir ve inşası yapılamaz.

¹⁹ Bkz: Longlois, C.V.- Seignobus, C. ; Introduction aux Etudes Historiques, terc: Galip Ataç, Tarih Tetkiklerine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1937.

“Metnin tarihi” ise, metnin bize ulaşana kadar geçirdiği aşamaların araştırılması ve belirlenmesidir. Metnin tarihine yönelik olarak sorulacak sorular şunlardır: Metin, nasıl, niçin, ne zaman, nerede ve hangi şartlar altında ortaya çıktı ve hangi aşamalardan geçerek bize ulaştı?

Tarih tenkidi dendiğinde daha ziyade metindeki tarih ve metnin tarihî arka planı anlaşılır. Metnin tarihine, yani metnin tarih boyunca geçirdiği aşamaların ve gelişiminin incelenmesine gelince, bu ikinci görevi ileride ele alacağımız form tenkidi, rivayet tenkidi ve redaksiyon tenkidi üstlenecektir. Fakat bütün bunlarla birlikte uygulamada, metindeki tarih ile metnin tarihini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak her zaman mümkün olmayabilir ve bu iki faaliyet birlikte ve iç içe yürütülebilir.

4.2- Gramer Tenkidi ve Filolojik Tenkit (İng: *Grammatical Criticism/Philological criticism*): Metni anlamak veya restore edebilmek için metnin dilinin yapısı, özellikleri, kelime bilgisi, grameri ve tarihini bilmek önemli ölçüde belirleyicidir. Buna “Dilbilimsel Tenkit” de denebilir. Burada sadece metnin dilini bilmek değil, metnin dilinden hareketle metnin dünyasına girebilme çabası da söz konusudur. Bunun için metnin diline yönelik bir birikimle birlikte, bu dille ilgili kaynaklarından yararlanabilmek önemlidir.

4.3- Rivayet Tenkidi (İng: *Tradition criticism*) :

Bu tenkit türü, metinlerin yazıya geçirilmeden önceki sözlü aşamadaki serüvenini, nasıl, kim tarafından hangi şartlarda, hangi amaçlarla yazıya geçirildiğini, yazım aşamalarını, bu aşamalarda hangi gelişme ve değişmelere uğradığını inceler. Buna “Rivayet Tarihi” de denir. Herhangi bir metnin orijinali peşine düşen herkesin bu süreçleri bilmesi zaruridir.

4.4- Form Tenkidi (İng: *Form criticism*, Alm: *Formgeschichte*)

Bu terimi ilk defa “form tarihi” şeklinde 1919’da neşrettiği “*Die Formgeschichte des Evangeliums: İncillerin Form Tarihi*” isimli kitabında Martin Dibelius kullanmıştır. Tabir İngilizceye geçerken “form criticism” şeklini almıştır.

İnsanoğlu tarih boyunca duygu ve düşüncelerini şiir, şarkı, hikâye, menkıbe, masal, tekerleme, ağıt, fıkra, atasözü, mektup, destan, efsane, vaaz, hutbe, dua, ilahî gibi edebî formlarla ifade ede gelmiştir. Bu edebî türlerin üslûp ve biçimi farklıdır.

Meselâ, bir evin reklâmı için hazırlanan bir reklâm metni ile aynı evin inşaatını yapan kişinin alıcı ile yapacağı hukukî sözleşmeye koyduğu mahal listesi (Evin ve inşaatta kullanılan malzemelerin özellikleri) metni aynı değildir. Reklâm metninde olumsuz yönlerin göz ardı edilip olumlu yönlerin öne çıkarılması esastır. Sözleşme metninde ise her kelime kılı kırk yararcasına bir titizlikle kullanılır. Ama bundan da önemlisi, iki metin farklı bağlamların ürünüdür. Bir reklâm metnini hukukî sözleşmede, bir sözleşme metnini de reklâmda kullanamazsınız. Politik bir konuşma ile bir vaazın formu da farklıdır. Bir masal ile bir destanın, bir hikâyenin formları farklıdır. Bütün bu edebî türlerde anlam, formlar tarafından belirlenir. Bir masalı yorumlarken onun temsîlî bir anlatım olduğu noktasından hareket edersiniz. Ama bir gazete muhabirinin haberini bir masal gibi yorumlamazsınız. Ama aynı muhabir bir haber metni içerisinde bir temsil kullanırsa o da haber metni gibi yorumlanmaz. Kur'ân'dan örnek verirsek, bir "kıssa" ile bir "mesel" in formları farklıdır ve anlam buna göre verilir. Bir meseli bir kıssa gibi yorumlamazsınız. Çünkü meseller mecâzî ifadelerdir.

İşte form tenkidi, metnin bu edebî türlere ait birimlerinin yapısını, içeriğini ve fonksiyonlarını inceler ve irdeler. Metnin pasajlarının, edebî türlerden hangisine ait olduğunu, bu edebî türlerin hangi bağlamlarda geliştiğini, hangi tarihî ve sosyal ortamın ürünü olduklarını ve metne nasıl dâhil olduklarını, farklı bağlamlarda nasıl değiştiklerini, bunların orijinal hallerini, yazım safhasındaki metnin geçirdiği merhaleleri, metnin yazar veya derlemecisinin ne yapmaya çalıştığını inceler ve araştırır. Metindeki edebî formlar, ait oldukları ortamı ve yaşam koşullarını yansıtırlar ve ortam değiştikçe formların yapısında da değişiklik meydana gelebilir. Meselâ, sözlü kültürün ifade kalıpları yazıya geçirilirken korunmuş da olabilir, değişmiş de olabilir.

Form tenkidinin, metin tenkidi açısından önemi şuradadır: Bir metni restore etmeye çalışırken, metnin farklı formlara ait birimlerinin analizi saye-

sinde metnin geçirdiği evreler ve bu evrelerde maruz kaldığı değişim ortaya çıkarılabilir. Bunun sonucunda da metnin orijinalinin nasıl bir şey olduğunu tasavvur etmek daha kolaylaşır.

4.5- Redaksiyon Tenkidi (İng: *Redaction criticism*, Alm: *Redaktionsgeschichte*: Redaksiyon tarihi)

Bu disiplin (Alm. *Kompositionsgeschichte*, İng. *Composition Criticism: Kompozisyon Tarihi*) kavramlarıyla da ifade edilir. Redaksiyon tenkidi ister sözlü ister yazılı kaynaklara dayanmış olsun, metnin yazım aşamasına kadarki gelişmesini ve yazım safhasındaki nihaî şekillenişinin sebeplerini, yazarın veya editörün kaynaklarına nasıl yaklaştıkları, metni kendi amaç ve görüşleri doğrultusunda nasıl düzenleyip şekillendirdiklerini inceler.

Başka bir ifade ile yazarın/derlemecinin/editörün yaratıcı rolüne, onların metne şekil verirken içinde yaşadıkları ortamdan nasıl etkilendiklerine odaklanılır ve bunları izah etmeye çalışır. Bunları tespit edebilmek için yazar veya derlemecinin dili, vurguladığı, sık tekrarladığı ve sakındığı kelimeler, metindeki temel motif ve temalar, kaynaklarını kullanırken ne açılardan seçme ci davrandığı, neleri metne dâhil edip neleri etmediği gibi karinelerden hareket edilir. Aynı dokümanın başka yazar ve derlemecileri varsa onların metinleriyle karşılaştırmalar yapılarak metinlerin şekillenmelerindeki farklılıkların sebepleri incelenir.

Form tenkidi ve redaksiyon tenkidi birbiriyle çok yakından alakalıdır ve aynı disiplinin birinci ve ikinci aşaması gibidirler. Bu yüzden tanımları ve işlevleri de çoğu zaman birbirine karıştırılır. Zaten bu iki tenkit türünün ortaya çıkışı tarihî olarak da birbiriyle yakından ilişkilidir. Form tenkidi çalışmalarının ilerleyen aşamalarında redaksiyon tenkidi ortaya çıkmıştır.²⁰

²⁰ Redaksiyon tenkidinin tarihçesi, form tenkidi ile ilişkisi ve mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz: Perin, Norman, *What is Redaction Criticism*, London, SPCK, 1970.

4.6- Kaynak Tenkidi (İng. Source criticism)

Kaynak tenkidi bir metnin yazarının veya editörünün hangi kaynaklardan yararlandığını inceler. Kaynak tenkidinin Redaksiyon tenkidi ve Form tenkidi ile sıkı ilişkisi vardır. Kaynak tenkidi tabiri, bazı âlimler tarafından bu iki tenkit kavramının yerine kullanılmıştır.

4.7- Edebî Tenkit (İng: *Literary Criticism*) :

Edebî tenkit, metnin dünyasına, kompozisyonuna, yapısına, üslûbuna ve karakterine odaklanır. En geniş anlamıyla; yazar, metnin tarihî ortamı, dilin değişik boyutları ve metnin içeriği ile ilgili bütün sorunları kuşatır.

Edebî tenkit en kısa tarifiyle, literatürün değerlendirilmesi ve yorumu ile uğraşan bir disiplindir. metin tenkidi en temelde metinlerin anlamlarıyla değil, lafızlarıyla uğraşmakla birlikte, bir metni anlamadan metin tenkidine tâbî tutmak, hata ve bozulmaları düzeltmek mümkün değildir. Bu yüzden edebî tenkit ve diğer yorum disiplinleri ile metin tenkidi arasında karşılıklı çok sıkı ve döngüsel bir ilişki vardır. Bir yandan edebî tenkit ve yorum disiplinleri, meşgul oldukları metinlerdeki bozulma ve değişmelerin düzeltilmesi anlamına "Metin Tenkidi" ne muhtaçken, metin tenkitçisi de metinlerdeki değişme ve bozulmaların tespitinde edebî tenkidin ve yorum disiplinlerinin verilerinden ve değerlendirmelerinden yararlanmak durumundadır.

Başka bir ifade ile söylersek, bir metin tenkitçisi görevini ifa ederken bazen bir edebiyat tenkitçisi ve yorumcusu gibi davranır ve onun bir metinle ilgili sorun haline getirdiği meselelerle yüzleşmek zorunda kalır. *Hermenötik*in problem edindiği konular da metin tenkidinin uygulamasında aynı problemlerin söz konusu olduğu ölçüde metin tenkidinin problem alanına girer. Metinlerdeki değişme ve bozulmaların düzeltilmesi ile ilgili işlemler yürütülürken metnin anlaşılması işin odak noktasını teşkil ettiğinden, Metin tenkidi, anlama ve yorumlamanın teorik ve pratik bütün problemleri ile ilgilenmek ve baş etmek zorundadır.

Bütün bunlarla birlikte metin tenkidi; yazılı eserlerle ilgilenen edebiyat tenkidi (*literary criticism*) ile kitaplarla fizikî nesnelere olmaları açısından ilgi-

çıkardığımız ve değişik vesilelerle tanık olduklarımızın bizce en önemlilerini şöylece sıralayabiliriz:

1- Ülkemizde ve İslâm Dünyası'nda tanık olduğumuz ve metin tenkidini hafife alan bir anlayış mevcuttur. Bu hafife alış iki tür tavır olarak tezahür etmektedir:

Birincisi: Metin tenkidini çok da acil ve önemli bir sorun olarak görmeyen, metinler arasındaki farklarla uğraşmanın bir lüks olduğunu, o kadar emeğe ve masrafa değmeyeceğini, zahmetli, sıkıcı ve bıktırıcı metin tenkidi faaliyetleri sonucu nüshalarda yapılacak düzeltmelerin kitapların özünde fazla bir şeyi değiştirmeyeceğini düşünen bu anlayışa ne yazık ki ilim camiamızda da sıkça rastlanmaktadır. Bu anlayışın biraz daha ustalıkla yumuşatılmış görüntüsü vereni ise, metin tenkidi çalışmaları çok gerekli ama diye başlayıp bir takım engelleri ve bahaneleri ileri sürerek son tahlilde metin tenkidi karşısında olumsuz tavırlara çanak tutan anlayıştır. Bunların bir kısmı da metin tenkidi çok mühim ama henüz zamanı değil gibisinden titizlik maskesi altında tezahür edebilir. Hatta metin tenkidini kendisine dava eden kişileri usturuplu yöntemlerle alaya alanlara da sıkça rastlanır.

Hâsılı çok değişik motiflerle, çok zaman da değişik maskeler altında metin tenkidi faaliyetlerini ıskalayan bütün anlayışlar aslında hem geleneğimizdeki hem de çağdaş ilim dünyasındaki metin tenkidi hassasiyetine yabancılaşma sorunu yaşayan anlayışlardır. Öncelikler sıralamasında metin tenkidini geriye atarak yaklaşanlar da aynı kategoridedir. Çünkü bunlar ilmî faaliyetin bütünlüğünü göz ardı etmekte, pratik ve acil ihtiyaçlara yönelik, ilmî faaliyetlerin; teorik, spekülatif hatta son derece spesifik ilmî faaliyetlerden ayrı yürütülemeyeceği gerçeğini görememektedirler.

İlmî faaliyetlerimizin, dayandırdığımız metinlerin, çağın birikimi doğrultusunda tenkit süzgecinden geçirilmesi acil ve öncelikli bir konudur. Bu tenkit işlemi yapılmadan yapılacak ilmî faaliyetler, zayıf temel üzerine yapılan binaya benzer; Yunus Emre'nin ifadesiyle söylersek üst üste yığılmış küplerden alttakini çekince olacıklara benzemektedir. Şu anda basılmış kültürel mirasımıza ait çoğu eserlerdeki hataların ne derece çok miktarda ve

vahim olduğu tüm dünyada bu işlerle ciddi ve önyargısız şekilde uğraşan herkesin malumudur. Hatta tenkitli neşir olduğu iddia edilen eserler hakkındaki eleştiriler okunduğunda, onlarda bile hata oranlarının ne kadar yoğun olduğu görülebilir. Bu durumda, böyle bir iddiası olmadan basılan eserlerin durumunun ne olabileceğini gayet iyi takdir edeceklerdir.

Bu tür anlayışların gerisinde binlerce nüshası standart olan matbu kitaplar dünyasına doğmuş ve yazma eserlerin matbu eserlerden ne kadar farklı olduğunu takdir edemeyen çağdaş zihniyetin izleri vardır. Branşı veya ilmî çalışmalarında seçtiği alan gereği yazma eserlerle uğraşması gerekmeyen veya buna gerek duymayan pek çok ilim adamı, metin tenkidinin önemini kavramayı bir yana bırakın böyle bir sorunun farkında bile değildir. Halbuki hem matbaanın icadından önce yaşamış olanlar hem de yazma eserlerle uğraşmış herkes, yazma eserlerin her birinin biricik olduğunun, bir eserin nüshalarının standart olmadığını, eline aldığı her yazmanın bu eserin diğer nüshalarından farklı olduğunun ve olacağına bilincindedir. Hatta o kadar ki birbirinden kopyalanmış iki nüsha bile birbirinin aynı değildir; çünkü kopya esnasında hata yapılması hemen hemen kaçınılmaz gibidir. Sadece hata oranı değişebilir. Bu tür anlayışlar sonucu İslâm Dünyası'ndaki ilim camiası, metinlerinin sıhhati problemlili binlerce eser üzerinde çalışmalarını yürütmek gibi bir garabete mahkûmdur.

Metin tenkidinin uygulanmasını hafife alan ikinci anlayış, yazma eserleri okuyup anlayabilen her ilim adamının, metin tenkidi ve tenkitli neşir yöntemlerini anlatan kitapları okuyarak bu işlemi yapabilecekleri şeklindedir. Oysa bütün metin tenkidi uzmanlarının ısrarla vurguladıkları şey, metin tenkidinin metni anlama ve el kitapları okumanın ötesinde çok geniş ve ciddi bir birikim gerektirdiğidir.

Metin tenkidini öğrenmek için sadece metin tenkidi el kitaplarını okumak yeterli değildir. Tenkidi yapılacak eserin müellifi, müellifin diğer eserleri, o eserin ait olduğu ilim dalı, bu ilim dalının literatürünün gelişim tarihi hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Ayrıca metin tenkidi tecrübesi edinebilmek için de bu işin ustaların yaptığı tenkitli neşirler dikkatlice incelenmeli, mümkünse bu ustalar yanında çıraklık yapılmalıdır. Bütün bunların ya-

nında metin tenkidinin gerektirdiği özel yeteneğe sahip olmak gerekir. Yani iyi bir tenkitçi olmak için hem tenkitçi doğmak hem tenkitçi olmak gerekir. Bu yüzden ki ilgili uzmanlar arasında metin tenkidi bir bilim midir yoksa bir sanat mıdır tartışması yapılmış ve metin tenkidinin yeteneği ilgilendiren kısmının da göz ardı edilmemesi gerekçesiyle hem bilim hem sanat olduğu görüşü genel kabul görmüştür.

Metin tenkidinin uygulamasını hafife alan ikinci anlayışın uzantısı olarak İslâm Dünyası'nda gittikçe yaygınlaşan bir şekilde mastır ve doktora tezi seviyesindeki henüz bilim adamı adayı diyebileceğimiz kişilere tenkitli metin neşri tezleri yaptırıldığına ve bu tezlerin harıl harıl basıldığına şahit olmaktayız. Hatta internette konu ili ilgili yaptığım tarama çalışmaları esnasında bu tür tez yapan kişilerin internetteki forumlarda, 'bu konuda neler okumam lazım' diye ortalığa sorular sorduklarını ve bu sorulara az çok mürekkep yalamaktan öte bir meziyeti olmayan pek çok kişinin alelade ve vülgarize olmuş malumat ve kaynaklar önerdiklerine sıkça rastlamışım. Bir Arapça internet tarama sitesine "Tahkik, mahtut " v.b. kelimeler giren herkes, birkaç sayfayı geçmeyen kalıplaşmış tahkik yöntemi önerilerinin elden ele dolaştığını ibretle izleyebilir. Bu durum metin tenkidini hafife alan anlayışın en bariz göstergesidir. Bu tür kişilerce yapılan tahkiklerin çoğunun güvenilmez olduğunu belirtmeye gerek yoktur sanırım.

"Tahkik" kavramından söz açılmışken metin tenkidinin Arapça karşılığı olan bu kavramın Arap yayın dünyasında içinin tamamen boşaltıldığını söylemek durumundayız. Tahkik olduğu iddia edilen eserlerin çoğunluğunda nasıl bir tahkik yöntemi benimsendiği bile belirtilmeden, nüshaların nasıl değerlendirildiğinin hesabı verilmeden, dipnotların gerekli-gereksiz her türlü malumatla şişirilip bir risale, kocaman bir kitap, normalde bir cilt tutması gereken bir kitabın da ciltlerce kitap haline getirilmesini hepimiz izlemekteyiz. Buna rağmen Tenkitli Neşrin aslî işlemlerinden olan nüsha farklarını gösteren dipnotlar ya tamamen ortadan kalkmakta ya da dipnotlar yığını arasında kaybolup gitmektedir. Kaldı ki metin tenkidi, nüsha farklarının gösterilmesinden ibaret de değildir.

Metin tenkidini yazma nüshaların farklarının dipnotlarda gösterilmesine indirgeyen yanlış anlayış başta Arap yayın dünyası olmak üzere çağdaş İslâm Dünyası'nda çok yaygındır. Hem tahkik yöntemine dair makale ve kitap yazarların çoğunda hem de tahkikli eser neşredenlerin mukaddimelerinde ve eserlerinin dipnotlarında bu indirgemeci yanlış anlayışa sıkça rastlanır. Buralarda genel olarak söylenenler şöyle özetlenebilir:

“Elimizdeki nüshalardan biri belli kriterlere göre asıl nüsha olarak seçilip asıl metin yerine bu nüsha yazılır, diğer nüshalardaki farklar dipnotlarda nüsha rumuzlarıyla gösterilir. Burada tek sorun asıl metni oluşturacak nüshanın seçimidir. Bu nüsha bir kere seçildikten sonra artık asıl metin ortaya çıkmıştır ve metin tenkidi bir ölçüde diğer nüshalardaki farkların belirtilmesi ve kitaba mukaddime ve indeksler hazırlanması gibi teknik ve standart işlemlere kalmıştır.”

İslâm Dünyası'nda bu konuda yayınlanan eserler ve yapılan uygulama çalışmaları bırakın dünyanın gündemini takip etmeyi günümüze kadarki gelişmeleri bile yansıtmaktan son derece uzaktır. Dünyadaki metin tenkidi tartışmalarının gündeminde hemen hemen hiçbir Müslüman bilim adamına rastlanmamaktadır. Metin tenkidi de matematik kesinlik taşımayan ve sürekli gelişen bir ilimdir. Metin tenkitçileri de hatalar yaparlar. Hatta bazı durumlarda metin tenkitçilerinin eserlerin bozulmasında önemli ölçüde rol oynamıştır. Fakat bu durum diğer ilmî faaliyetlere benzer. Mahzurları ve yetersizlikleri nasıl diğer ilmî faaliyetleri hafife almamızı gerektirmiyorsa aynı şekilde metin tenkidini de benzer gerekçelerle hafife almamız doğru olmaz. Diğer ilmî disiplinler gibi metin tenkidi disiplini de tamamlanmış ve bitmiş bir ilmî faaliyet alanı değildir. Sürekli tartışmalar devam etmekte ve gelişimini sürdürmektedir. Bu yüzden her metin tenkitçisi belli bir tecrübe ve birikim edindikten sonra elde ettikleri ile yetinmemeli, sürekli konusu ile ilgili ilmî gündemi takip etmelidir.

Tekrar vurgulamalıyım ki bir kültürde metin tenkidi birikiminin arzu edilen düzeye gelebilmesi sadece bu tür süper el kitaplarının okunması ve birbirinin tekrarı niteliğinde kitaplarının yazılması ile değil, uzun yıllar süren tartışmaların, eleştirilerin, masraflı, meşakkatli, yıldırıcı ve bıktırıcı tenkit

çalışmalarının yapılması, tenkitli neşirlerin eleştirilerinin devam etmesi, teorik tartışmaların sürmesi, yayınlanan eserlerin rekabetçi bir ortamda yeni neşirlerinin yapılması ve bütün bu çalışmaların kurumsallaşması, gelenekselleşmesi ve nesilden nesile aktarılan bir birikime dönüşmesi ile mümkündür. Oysa İslâm Dünyası'ndaki pek çok önemli yazma eserin tenkitli neşirinin yapılmaması, yapılanların çoğunun da ilmî standartlardan uzak olması bir yana, henüz metin tenkidi faaliyetlerinin ilk aşamasını teşkil eden koruma ve kataloglama çalışmalarının bile yapılmaması son derece düşündürücüdür. Metin tenkitçileri vitrinde görünmeyen ama bir uygarlığın kültürel birikiminin sahîh bir şekilde nesilden nesile aktarılması görevini deruhte eden isimsiz kahramanlardır. Günümüzde dünyayı hegemonyası altına alan Batı kültürünün arkasında bu isimsiz kahramanlardan yüzlerce yatmaktadır. Çağdaş İslâm Dünyası'nda vitrinlere ve tribünlere oynamanın cazibesi acaba metin tenkidine bu derece laubalîce yaklaşılmasında etkili oluyor mu diye düşünmeden edemiyoruz.

2- Metin tenkidi sadece yazma eserlerin yayınlanması ile ilgilenmez. Daha önce basılmış eserler de yeniden metin tenkidine konu olurlar. Matbaanın keşfinden itibaren hemen hemen beş asır geçmiştir. Matbaa İslâm Dünyası'na çok geç girmiş olsa da hem Batı Dünyası'nda hem İslâm Dünyası'nda pek çok eser ilmî olmayan yöntemlerle basılmış hatta müteaddit baskıları yapılmıştır. Bu baskılar arasında önemli farklar bulunabilmektedir. Aynen yazma eserlerde olduğu gibi basma eserler de geçirdikleri tarihî serüvenin değişik aşamalarında değişikliklere ve bozulmalara maruz kalmaktadırlar. Bu yüzden onların da yeniden ilmî usûllerle irdelenmeleri ve metin tenkidi faaliyetlerine konu edilmeleri gerekmektedir. Hatta bazı eserlerin bazı yazma nüshaları basıldıktan sonra kaybolmuş olup bu yazmalar o matbu nüsha tarafından temsil edilmektedirler. Bu yüzden bazı eserlerin baskıları, yazma nüshalarla birlikte veya müstakil olarak metin tenkidine konu olabilirler.

Basılı kitapların farklı baskılarında yazar veya yayıncılar tarafından yapılmış kasıtlı değişiklikler veya hatalar sebebiyle farklar olabilir. Bu bilinen bir şeydir. Fakat çoğu kişi basılı eserlerin aynı baskısında sayfa düşmesi, basılmamış boş sayfalar veya bozuk basılmış kısımlar gibi basım hataları dışında da farklılıklar olmayacağını düşünürler. Oysa durum böyle değildir.

Meselâ, geçmişte bazı matbaalarda bir miktar kitap basıldıktan sonra tashihler yapıp basıma devam edilmiş ve tashihten önceki ve sonraki baskılar birlikte piyasaya sürülmüştür. Bazı yayın kuruluşları bir eserin aynı baskısının bir kısmını özel müşterileri için daha kaliteli ve titizlikle, diğer kısmını ise ucuza üretebilmek amacıyla daha düşük kalite ve daha az dikkatle yayınlamışlardır. Bunun yanında bazen basım esnasında kalıpların bozulması ve yeniden kalıp hazırlanması gibi teknik aksaklıklar sebebiyle de aynı baskıda farklılıklar olabilmektedir. Bütün bunların yanında bir eserin aynı baskısı iki farklı basımevinde basılmakta, tashihler bu farklı baskılar üzerinde yapılmakta bu yüzden iki grup arasında farklar olabilmektedir. Metin tenkidi uzmanlarının yaptıkları çalışmalarda tespit ettikleri matbu eserlerde meydana gelen bu ve benzeri değişiklikler basılı kitapları da önemli ölçüde metin tenkidinin nesnesi haline getirmiştir.

Kaldı ki daha önce tenkitli neşri yapılmış pek çok eser, tenkitli neşirleri yetersiz ve problemlili görüldüğünden ya da yeni nüshalarının bulunması veya bazı yanlışlıkların yapılmış olduğunun fark edilmesi gibi gelişmeler ışığında yeniden neşre ihtiyaç göstermektedir.

Batı'da geçmişte pek çok baskısı yapılmış olan bazı eserler üzerinde hâlâ metin tenkidi çalışmaları sürdürülmektedir. Bu duruma en tipik örnek olarak Kutsal Kitap ve Shakespeare'nin eserleri verilebilir.

Ayrıca metin tenkidinde sadece eserin yazma nüshalarından yararlanmak yetmez, mevcut nüshalar yeterli olmadığı takdirde ve gerektiğinde eserin yazma veya matbu tercümelerinden, şerhlerinden, daha önceki baskılarından ve eserden yapılan alıntılardan da yararlanır.

3- Metin tenkidi sadece kitaplarla değil, kitap pasajları ve daha küçük metinlerle de uğraşır. Tek bir hikâyeye, masal, mit, menkıbe, mektup, hitabe, makale, risale, şiir, resmî belgeler vb. gibi küçük metin türleri de metin tenkidinin konusudur. Bu tür metinler de tedavülleri esnasında tasarruflara ve değişikliklere maruz kalırlar. Bunların kaynakları sözlü veya yazılı olabilir. Bir kitap içinde bu tür pasaj veya metin parçaları varsa tenkitçi öncelikle bunların daha önce başkaları tarafından tenkit edilip edilmediğini araştırma-

lıdır. Bu tür parçaların çoğunlukla içinde yer aldıkları literatürden bağımsız varlıkları ve tarihî serüvenleri olabilir. Bu yüzden metin tenkidini yaptığımız eserlerin içindeki bu tür pasajların metin tenkitlerinin, sadece elimizdeki eserin nüshalarının seçimine tâbî olarak yapılmayıp, müstakil olarak da geçmişteki ve diğer eserlerdeki izlerinin sürülmesi gerekir. Meselâ, Kitab-ı Mukaddes'teki farklı edebî türden pek çok pasaj müstakil metin tenkidi çalışmalarına konu olmuş ve olmaktadır. Bizim literatürümüzde de bu nitelikte metin parçaları ve rivayetler çok miktardadır ve üzerlerinde müstakil çalışmaları beklemektedirler.

4- Metin tenkidinin yöntemi konusunda ifrat ve tefrit diyebileceğimiz iki aşırı ucu temsil eden iki yanlış anlayış mevcuttur: Bunlardan birine göre metin tenkidinin kurallarını ve mantığını kavradığınızda bunları her türlü esere ve metne uygulayabilirsiniz. Diğer anlayışa göre ise, bir kitap türü veya bir kültürün metinleri için üretilmiş metin tenkidi teori ve kuralları başka kitap türleri veya başka kültürlerin metinleri için geçerli değildir.

Birinci anlayışın dayanak noktası metin tenkidinin amacındaki ve mantığındaki müşterek unsurdur. O da, metinlerin türü ve mahiyeti ne olursa olsun, metin tenkidinin amacının mümkün olduğunca metnin orijinaline en yakın haline ulaşmak oluşudur. Ayrıca metin tenkidi bir bilim olduğuna göre ona bilim olma niteliğini kazandıran belli bir sistematiği, bütünlüğü, genel geçerliliği, tutarlılığı ve mümkün olduğu ölçüde nesneliliği olmalıdır. Bu özellikler metin tenkidinin esasını teşkil ettiğine göre bu esaslar doğrultusunda uygulamanın detaylarındaki farklılıklar özde farklılık değildir.

İkinci anlayış ise kültürlerin, metin türlerinin hatta her bir metnin biricik olduğu olgusuna dayanmaktadır. Birinci anlayış pozitivist bilim anlayışına yakinken ikinci anlayış tarihîci anlayışa yakındır. Her ikisini de dayandığı temel varsayımlar ve teorik ön kabuller hâlâ bilim felsefesinde tartışılıyor olmakla birlikte bir senteze ulaşamadığı takdirde iki aşırı uca doğru kaymalar sorun teşkil etmektedir. Yine İslâm Dünyası'ndan örnek vermek gerekirse birinci anlayışın mensupları hiçbir ayırım gözetmeden bütün İslâmî literatür için geçerli yöntem kitapları yazarken, ikinci anlayışın mensupları

Batının kendi kültürü için ürettiği metin tenkidi yöntemleri bize uymaz diyerek bu devasa birikime sırtlarını dönebilmektedirler.

Oysa "ya o, ya bu" şeklinde bir dikotomiye düşme yerine, "hem o, hem bu" şeklinde bir sentez mümkündür. Yani metin tenkidinin hem her metne uygulanabilir genel geçer bir mantığı ve sistematığı vardır hem de her bir metin biriciktir ve her bir metne uygulanacak işlemler bu genel mantığı ihlal etmemek kaydıyla nev'-i şahsına münhasırdır yani o metne özgüdür ve özgüdür. Zaten işin zor ve maharet isteyen tarafı da buradadır. Uçlarda do-laşmak kolay, ama hassas dengelere riayet zordur. Housman'ın yukarıda aktardığımız metin tenkidinin hem bilim hem sanat olduğu yönündeki ifadesi de bunu vurgulamaktadır. Bir yönünden yapılacak fedakârlık işin mahiyetine aykırıdır.

5- Metin tenkidini nüsha karşılaştırmasına ve farkların belirtilmesine indirgeyen anlayışın uzantısı sayılabilecek bir yanlış anlayış da, elimizde nüshalar şeklinde tezahür eden metnin son şekline odaklanıp, metinlerin geçirdikleri süreçleri yani metnin tarihini göz ardı ederek metin tenkidi yapmaya kalkışmaktır. Bu anlayışın mensupları için metin tenkidi, Arapça tabiriyle söylersek "تحقیق Tahkik", mevcut yazmalarla başlar ve basım işiyle biter. Oysa metinlerin geçirdikleri süreçler onların içeriklerinin değişmesinde birinci derecede etkili olmuşlardır.

Metin tenkidi yapılacak eserin sadece mevcut nüshalarına odaklanmak ve elimizdeki son formatın bu hale gelinceye kadar ne tür aşama ve değişimlerden geçtiğini göz ardı etmek metin tenkitçisini fahiş hatalara sürükleyebildiği gibi metindeki birçok karut ve karineyi anlamlandırmaktan mahrum bırakır. Metin tarihi dendiğinde hem belli metin türlerinin müşterek tarihi, hem de belirli bir metnin özgün tarihi söz konusudur ve bunlar iç içedir. İslâmî metinlerden örnek vermek gerekirse ve genelden özele doğru gidersek, bir yandan İslâm tarihinde ilimlerin teşekkülü ve kitap yazım usûllerindeki gelişmeler, sonra her ilim dalının kitabiyatının gelişim ve teşekkülü, daha sonra her ilim dalındaki bir kitap türünün gelişimi, en son olarak da o türdeki bir kitabın gelişimi olmak üzere iç içe olan dört ana kategorideki kitap tarihi, metin tenkidinin ayrılmaz parçasıdır.

Metin tenkitçisi bir kitap üzerinde çalışırken bu dört kategori tarihi bilmek ve göz önünde bulundurmak zorundadır. Meselâ, bir hadîs uzmanının, Mâlik'in (ö: H. 179) *Muvatta'*; bir fıkıh uzmanının Şeybânî'nin (Ö. H. 189) "*Kitabu'l-Asl*"; bir tarihçinin İbn İshak'ın (ö. H. 153) "*Meğazi*"si ; bir tefsircinin de "Mukâtil b. Süleyman'ın (ö: H. 150) "*Tefsir el-Kur'ân el-Kebir*" i üzerinde ayrı ayrı ve müstakil olarak metin tenkidi çalışması yaptığını düşünelim. Aynı çağda yaşayan bu dört klasik müellifin her biri üzerinde çalışan her bir kişi yukarıda bahsettiğim dört kategorideki tarihi bilmek zorundadır.

Hadisten örnek vermek gerekirse *Muvatta'* metin tenkitçisi; İslâm tarihindeki ilk bir buçuk iki asırlık dinî ilimlerdeki literatürün genel metinleşme serüvenini, diğer üç ilim dalındaki metinleşme sürecini, hadîs ilminde ve literatüründeki gelişmeleri, *Muvatta'* türündeki diğer kitapların gelişmelerini, son olarak da Mâlik'in *Muvatta'*ının hikâyesini bilmek durumundadır. Çünkü örnek verdiğimiz bu dört kitap bir yandan belirli müşterek süreçlerin ürünü iken, diğer yandan hususi ve biricik tarihî olguların uzantısıdırlar. Bu dört kitaptaki tasnif tarzından, isnad kullanımından veya kullanılmayışından tutun bazı müşterek kavramlara kadar pek çok konuda benzerlik ve ayrılıklar mevcuttur. Bu dört kitabın tür olarak şifahî aşamadan yazılı aşamaya kadar geçirdiği evreler de bir açıdan benzer, bir açıdan da özgündür. Her bir kitabın tenkitçisi bu kitapların metinlerini asıllarına en uygun haliyle ortaya koymağa uğraşırken bir yandan genel bir yandan özel sorunlarla uğraşacaktır. Ama unutmamalıdır ki kendisi için son derece gerekli olan karine ve belgeleri kendi üzerinde çalıştığı kitapta bulabileceği gibi diğer kitaplarda da bulabilecektir.

Yani metin tenkidi sadece metin farklarını dipnotlarda göstermekten ibaret standart, teknik ve kolay bir faaliyet değil, bir ırmak gibi akan metnin bizim gördüğümüz hali ile ilk kaynağı arasındaki serüvenini ve bu süreçte ne tür değişimlere maruz kaldığını yakalayabilmektir. Bu tür çalışmaların disiplinler arası ve çok disiplinli özelliğinden dolayı farklı branşlardan uzmanlar arasında yardımlaşma ve ekip çalışmaları gereklidir. Bu yüzden ki Batı'da uzun yıllardır metin tenkidi çalışmaları üniversite ve üniversite dışı tenkit kurumlarının şemsiyesi altında ve ekipler marifetiyle yapılmaktadır.

6- Metin tenkidine bugünden bakarak, yazmaların ilmî olarak matbaada basılması şeklinde anlayan ve tenkidi sadece matbaa sonrası döneme hasreden anakronik bir anlayışa da sıkça rastlanır. Bu anlayış, metin tenkidinin matbaadan önceki yazma eserler döneminde de önemli bir faaliyet olduğunu, disiplinin gerisindeki çok eskilere giden tarihî süreci ve birikimi göz ardı etmektedir. Her türlü ilmî keşfin Batı kökenli olduğu şeklindeki Batı merkezçiliğin ve tarihi doğrusal tekâmülden ibaret gören Sosyal Darwinizm'in izlerini taşıyan bu anlayış, birçok eserin çok uzun tarihî mesafeleri kat ederek ve mümkün olduğunca az bozulmuş ve değişerek bize kadar nasıl ulaşabildiğini sorgulamaya pek yanaşmaz. Halbuki yazma eserler dönemindeki insanlardaki metnin değişimi ve bozulmasına karşı duyarlılık, matbaa dönemi insanından daha ileri düzeydeydi. Çünkü onlar bir defada binlerce birbirinin aynı nüshanın tedavüle sürüldüğü matbaa ortamına göre, her biri biricik nüshalar döneminin insanları olarak nüsha farkları problemiyle daha varoluşsal ve gündelik bir ilişki içindeydiler.

Matbaa icat edilmeden önce yapılan metin tenkidi faaliyeti matbaa dönemindekinden farklıydı. Matbaa öncesi dönemde yazma nüshaların mümkün olduğunca bozulmalardan azade olarak üretilmesi, şayet bozulmuşlarsa bunların düzeltilmesi kitaplarla uğraşan herkesin en temel problemiydi. Bu yüzden metin tenkidinin bugünkü seviyesini esas alarak kitapların ancak yazma olduğu dönemleri, matbaa döneminin mantığıyla algılayıp değerlendirmek doğru olmaz.

Bu konunun önemi şuradadır: Gerek Grek ve Latin dünyası gerek İslâm Dünyası olsun, o dönemlerde nüshaların sıhhati için illa başka nüshalarla karşılaştırılarak yazılmaları ve düzeltilmeleri gibi günümüze mahsus bir metin tenkidi anlayışı aranmamalıdır. O dönemde nüshaların bozulmalarının nasıl düzeltileceğinden ziyade metinlerin bozulmaması ve değişmemesi için önceden alınacak tedbirler önemlidir. Çünkü o zamanda kitap üretimini standartlaştırmak bugünkü kadar kolay değildir. O günlerde her kâtibten matbaaya kitap hazırlayan metin tenkitçisi gibi davranması beklenemeyeceğine göre; bu kadar çok kâtibin elinden çıkan yazmaların değişim ve bozulmalara karşı korunmasını; kâtiplerin eğitimi, yazım faaliyetlerinin kontrolü, nüsha üretiminin disipline edilmesi, yazılan nüshaların tashihi gibi önlem-

lerle sağlamak mümkündür. İşte bütün bu tedbirler ve benzerleri, o dönemlerin metin tenkidi faaliyeti olarak telakki edilmelidir.

Meselâ, İslâm ilim tarihinde uygulanmış olan asıl nüshaların iyi şartlarda korunması, nüshalara müdahalelerin önlenmesi, nüsha sahiplerinden yetki alınmadan kopyalanmasına izin verilmemesi, kitap yazma kurallarının standartlaştırılması, kâtiplerin iyi eğitilmesi ve titiz şekilde kontrol edilmesi, her nüshanın yazılıp bittikten sonra tedavüle çıkmadan önce otoritelerin huzurunda sesli olarak okunması ve tashihi gibi önceden alınan tedbirlerin yetersiz ve iptidâî görülmesi bugünün matbaa döneminin ve modern şartların standartlarını orada arayan anakronik bakışın ürünüdür.

7- Yine İslâm Dünyası'nda ve ülkemizde sıkça rastlanan çarpık bir anlayış tarzı da tek nüsha eserlerin neşri için adeta yarışılması ve neşirlerinin mukaddimelerinde "mine'n-nushati'l-vahîde fi'l-âlem" gibi ifadelerle övünülmesidir. Oysa tek nüsha oluş bir meziyet değil bir kusurdur. Çünkü tek nüsha bir eserdeki hatalar ancak tahmin ve sezgilerle düzeltilmektedir. Bu tür tashihler son derece spekülâtif ve risklidir. Ayrıca tek nüsha ile metin tenkidinin en temel kriteri olan eserin ve metnin tarihini elde edemeyiz. Ayrıca milyonlarca Arapça ve İslâmî eserlerin tamamının hâlâ kataloglanmadığı gerçeği göz önüne alınırsa bir eserin tek nüsha olduğu iddiası son derece dayanaksızdır. Bununla övünmek yerine, "Ne yazık ki bütün çabalarımıza rağmen şimdilik başka nüshasını bulamadık ama ilim âlemi de mahrum kalmasın diye şimdilik bu haliyle yayınlamayı yararlı görüyoruz. Umarız bir gün başka nüsha ve nüshaları bulunur ve yeniden yayınlama imkânı doğar. Eserin başka nüshalarına rastlayan ve muttali olan ilim erbabı varsa bizi haberdar ederlerse memnun oluruz" gibisinden bir tavır içinde olmak gerekir.

Tek nüshası dışında nüshası olup olmadığı bilinmeyen eserler aynen neşredilecekse zaten buna tenkitli neşir veya tahkik denmez. Bu tür eserlerin peşine düşüp bir an önce yangından mal kaçıran gibi neşretme yerine başka nüshası olup olmadığı konusunda geniş araştırmalar yapmak, başka nüshası bulunamıyorsa bu tür eserlerin yayını geciktirmek yararlıdır. Ya da bu tür eserlerin metin tenkidinde bu eserden alıntı yapan eserlerle ilgili pasajları mukayese, benzer türde eserlerle mukayese ya da eserin niteliği uygunsa pa-

sajların ayrı ayrı metin tenkidi yapılması gibi burada detayına giremeyeceğim farklı yöntemlerle tenkidinin yapılması gerekir. İlla neşredilecekse tek nüsha eserlerin tenkidine çok nüshalı eserler kadar hatta onlardan da fazla emek ve çaba göstermek gerekir. Bu tür eserlerin neşrinde çok nüshalı eserlere göre daha esere özgün, biricik ve yaratıcı teknik ve yöntemler gerekir.

Bütün bunlar mümkün olmuyorsa en iyisi tek nüshası bilinen eserlerin matbu olarak neşri yerine tıpkıbasımının (facsimile) yapılmasıdır. Bu sayede uzmanlar ve ilim erbabı eseri kullanırken yazma nüshadaki kanıt ve karine-leri kendileri doğrudan değerlendirme imkânı elde ederler. Eğer eser okunaklı değilse doğrudan yazma metinle ilgilenmesi gerekmeyenler için daha kullanışlı olması amacıyla tıpkıbasımın yanına metnin matbu hali de eklenebilir. Ama buna tenkitli neşir veya tahkik denmez.

Tek nüsha ve nadir yazmaları neşretmeyi maharet sayan çarpık bir anlayışın, nâşirlerin eserin başka nüshalarını aramada yeteri kadar gayret göstermeme, hatta içten içe başka bir nüsha çıkmasa diye arzu etme gibi bir tavır benimsemelerine yol açabilmektedir. Çünkü başka nüshalar bulunduğu da ellerindeki nüshanın nâdir oluş özelliği kaybolmakta ve reklâm gerekçeleri yok olmaktadır.

Tek nüsha eserleri neşre rağbetin arkasında kolaycılığın da yattığını söylemek herhalde haksızlık olmaz. Tek bir nüshayı alıp bilgisayarda yazıp altına referans ve açıklama notları, başına bir mukaddime, sonuna indeks ekleyip adına tenkitli neşir demek ve CV.'deki yayın listesine bir eser daha eklemek varken; bir sürü nüshanın temini, okunması, mukayesesi, ilişkilerinin tayini, farklılıklar arasında tercih gibi yorucu ve bıktırıcı işlerle uğraşmak ve göz nuru dökmek her babayiğidin harcı değildir. İşte bu yüzden ki nâşirler arasında nadir ve tek nüsha eser avcılığı önemli bir aktivite olmuş ve olmaya devam etmektedir. Buna karşı takınılacak en etkili tavır, tek nüsha eser neşrini hafife almak hatta ayıplamak, iyi bir metin tenkitçisinin şanına layık görmemektir. Hatta bir adım ileri gidip belli kişilerin tek nüsha denen eserlerin başka nüshalarının araştırılmasını kendisine iş edinmesidir.

8- Daha önce ilmî usûllerle neşredilmemiş kitapların yeniden tenkitli neşrinin yapılması gerektiği genelde kabul gören bir husustur. Fakat daha önce tenkitli neşri yapılmış kitapların yeniden metin tenkidine tâbî tutulması çok zaman lüzumsuz bir titizlik olarak addedilmektedir. Tenkitli neşri yapılmış bir eserin metin tenkidi yeterli standartlarda değilse, önceki çalışmada mevcut nüshalar yeterince araştırılmamışsa ya da daha sonra bulunan yeni nüshalar yeniden neşri gerektirecek farklılıklar içeriyorsa bunların yeniden tenkitli neşirlerinin yapılması gereklidir.

9- Yazma dönemi için yazmalar, matbaa dönemi için de bir eserin müellifçe matbaaya gönderilen halinden itibaren bütün basım safhasındaki formları, tashih nüshaları ve eserin bütün baskıları daima metin tenkidinin vazgeçilmez malzemeleridir. Bir eserin en mükemmel tenkitli neşri yapılmış olsa bile bunlara olan ihtiyaç ortadan kalkmaz. Bunlar merdivenle bir yere çıktıktan sonra merdiveni işi bittiği için tekmeleme temsilinde olduğu gibi geçici araçlar değildir. Yapılan tenkitli neşirlerin kontrol ve denetlenmesinde, yeni ortaya çıkabilecek yöntemlerle yeni neşirler yapılabilmesinde bu malzemeye defalarca yeniden başvurmak ihtiyacındayız. Tenkitli metinlerin eleştirisi için en aslî kaynak bunlardır. Özellikle yazma eserlerin fotoğraflarının alınarak yedeklenmesi çok önemlidir ama hiçbir zaman fotoğraflar aslın yerini tutmaz ve onların sağladığı kanıtların tamamını vermez.

Ayrıca bugün belki farkında olmadığımız ama ileride geliştirilebilecek bir takım tekniklerle bu eserler üzerinde çok daha farklı araştırmalar yapılabilecektir. O yüzden sadece ülkemizdeki ve kültürümüze ait olanlar değil, dünya üzerindeki bütün yazmaların, basma eserlerin belli sayıda kopyasının tabir caizse kıyamete kadar korunabilmesi, insanlığın müşterek hafızası niteliğindeki bu malzemenin nesilden nesile aktarılabilmesi en temel insanlık borcudur. Tarihin en sağlam tanıkları yazılı malzemedir.

Bilindiği gibi tarih yazı ile başlar ve yazı yoksa tarih de yoktur. Gelişmiş ülkeler büyük ölçüde bir yandan tarihten devrıldıkları yazılı malzemelerini korumak diğer yandan da hayatlarını kayda geçirme konusunda sürekli yeni keşifler ve atılımlar peşindeyken, dünyanın özellikle ekonomik, siyasî ve sosyal yönden problemlili bölgelerinde hâlâ zaman geçtikçe çok sayıda yazılı

malzeme geri dönüşü imkânsız şekilde yok olmaya devam etmektedir. Ayrıca dünyanın pek çok bölgesinde toplum ve bireylerin hayatlarının yazılı kaydı yeterince tutulmadığından bu bölgelerin tarihleri de es geçilmektedir. Elhasıl insanlığın topyekûn geçmiş yazılı kayıtlarını koruma ve şimdiki anını da kaydetme konusu; fertlerin, toplumların ve ilim erbabının inisiyatifine bırakılabilecek kadar önemsiz değil, belki insanlığın müştereken en âcil çözüm bulması gereken temel meselelerinden biridir.

6- İSLÂM DÜNYASI'NDA ve BATI'DA METİN TENKİDİ

Dünya çapında metin tenkidi tarihini bu tebliğin sınırları içerisinde ele almamız mümkün değildir. Mukayeseye imkân sağlaması ve ileride ele alacağımız konulara altyapı oluşturması amacıyla aşağıda sadece Batı'daki ve İslâm Dünyası'ndaki metin tenkidi faaliyetlerinin kısa bir tarihçesi verildikten sonra asıl olarak mevcut durum özetlenmeye çalışılacaktır.

6.1- Batı'da Metin Tenkidi:

Batı kültüründe metin tenkidinin başlangıcı konusunda metin tenkidi tarihçileri farklı zaman dilimleri vermektedirler. Bazıları metin tenkidinin tarihini, dönemine göre çok ileri düzeyde kültürel aktiviteler sergileyen Antik Çağ Grek Uygarlığı'nın bir kurumu olan İskenderiye Kütüphanesi'ndeki el yazması eserlerin nüsha farklarını işaretlerle belirleme çalışmalarına kadar geri götürürken, bazıları metin tenkidinin ilmî bir disiplin haline geldiği son yüzyılları başlangıç kabul ederler. Son yüzyıllar konusunda da 1500'lü yıllar ile 1800'lü yıllar arasında farklı tarihler başlangıç kabul edilir.

Bu farklı tarihler farklı standartlarda metin tenkidi uygulamalarının esas alınmasından kaynaklanmaktadır. Bazıları metinlerdeki bozulmaları düzeltmeye yönelik bilinen en eski ilk teşebbüsleri başlangıç kabul ederken, bazıları günümüz standartlarında modern metin tenkidinin başlangıcını esas almaktadır. Bu arada Batılıların Rönesans'tan itibaren birçok şeyin başlangıcını antik çağlarda arama gibi bir tutkusu olduğunu da unutmamak gerekir.

Metin tenkidini en genel anlamıyla metinlerdeki bozulmaları önleme ve düzeltme çabası olarak alırsak tarihini çok eski tarihlere kadar götürmek yanlış olmaz. Aslında ister sözlü ister yazılı kültür ürünlerinde olsun, tedavülleri süresince değişiklik ve bozulmalara uğradığı çok kadim tarihlerden beri insanoğlunun malumudur ve önemli bir problemidir. Bu problemin çözümü için, tarih boyunca değişik kültürlerde çok değişik çabalar ve yöntemler sergilenmiş olması beklenen bir şeydir.

Antik Yunan ve Latin klasikleri üzerinde ciddi çalışmalar yapıldığından ve o dönemler hakkında bilinenler epey fazla olmasına rağmen, –İslâm Kültürü hariç– başka kültürlerde ve farklı dönemlerde metinlerin bozulmalarına karşı neler yapıldığı hususu bizim konumuz dışındadır. Çünkü biz bu çalışmamızın çerçevesini sadece Batı ve İslâm Kültürü’nde metin tenkidi olarak sınırlandırdık. Batının bugünkü metin tenkidi birikiminin kökeninin çok derinlerde olduğunu ama başka kültürlerin de buna katkısı konusunda bazı araştırmalar olmakla birlikte²³ bunların yetersiz olduğunu, daha ileri düzeylerde araştırmalar yapılması gerektiğini tespit etmiş bulunmaktayız.

Batı’da metin tenkidi tarihinin başlangıcı olarak ileri sürülen en eski tarih olan Antik Çağ’dan günümüze kadar kısa da olsa bir panoramasını sunabilmek bu tebliğin sınırlarını aşar. Konuyu ilgili literatüre havale ederek, Batı’daki metin tenkidinin mevcut durumunu ortaya koyup, İslâm Dünyası’ndaki metin tenkidi faaliyetlerinin mevcut durumu ile mukayese imkânı sağlamakla yetineceğiz.

Batı’da ilmî metin tenkidi döneminin başlangıcı sayılan 19. yüzyılın ilk yıllarından günümüze kadar geçen iki asır, başta klasikler ve kutsal kitap olmak üzere çağdaş metinlere kadar farklı alanlarda her tür metni kapsayan çok yoğun bir metin tenkidi faaliyetine sahne olmuştur. Yukarıda metin tenkidi faaliyetlerini Antik Çağ’dan itibaren başlatıldığına değinmemiz, disiplinin iki asır önceki kuruluşunun bir devrim ve sıçrama niteliğinde olmayıp iki bin yıllık bir sürecin son merhalesini teşkil ettiğini gösterebilmek içindir.

²³ Bkz. Greetham, D.C. (editor), *Scholarly Editing: A Guide to Research*, The Modern Language Association of America, New York, 1995.

Metin tenkidinin son iki yüzyılını, geçmiş iki bin yılla kıyaslamak tabii ki anakronik ve hatalı bir yaklaşım olur. Ama öte yandan toplumsal olguların kesin tarihlerle başlatılıp bitirilmesi de sosyal realiteye uymaz. Belki şöyle söylemek daha uygun olabilir: İki bin yıllık yavaş seyreden ama gittikçe artan birikim, son iki asırda patlama kaydetmiştir. Bu patlama ifadesini bilinçli olarak kullanmaktayım. Gerçekten de Batının son yıllarda yaptığı metin tenkidi faaliyetleri devasa boyutlardadır ve kurumsallaşmada çok ileri merhalelere gelinmiştir. Metin tenkidi faaliyetlerinin kurumsallaşma olmadan bireysel imkânlarla yürütülmesi çok zordur. Üniversitelerde, resmî kurumlarda ve gönüllü organizasyonlarda sayısız metin tenkidi faaliyeti yürütülmüş ve yürütülmektedir. Bunu müşahede etmek için üniversitelerin, resmî ve özel metin tenkidi kurumlarının web sitelerinde yapılacak sabırlı bir gezinti yeterlidir.

Dünyanın bütün önemli üniversitelerinde en azından bir metin tenkidi birimi varken bazı üniversitelerde birbirinden bağımsız ve değişik bölümler altında 3-5 metin tenkidi alt kuruluşu bulunabilmektedir ve buralarda sürekli metin tenkidi projeleri yürütülmekte, kitap ve dergi yayınları yapılmaktadır. Gelişigüzel bir örnek vermek gerekirse, İngiltere'nin Birmingham Üniversitesi'nde sadece metin tenkidi faaliyetlerine hasredilmiş iki Enstitü bulunmaktadır:

1- Shakespeare Enstitüsü²⁴

2- Metin Bilimi ve Elektronik Yayın Enstitüsü (*Institute for Textual Scholarship and Electronic Editing*²⁵).

Buna teoloji, tarih, İngiliz filolojisi gibi diğer bölümlerde yapılan metin tenkidi faaliyetleri dâhil değildir.

Resmî devlet kurumlarına örnek olarak da Amerikalı yazarların metinlerini ilmî olarak neşretme amacıyla 1963'de Amerika'da kurulan ve Federal

²⁴ Bkz: <http://www.shakespeare.bham.ac.uk/>

²⁵ Bkz: <http://www.itsee.bham.ac.uk/>

hükümet tarafından yüklü bütçelerle desteklenen CEAA (*Center for Editions of American Authors*)²⁶ ile Amerikan Millî Arşivinin alt bölümü olan ve Amerikan kültürel mirasını koruma, kaydetme ve yayınlamakla görevli olan NHRPC (*The National Historical Publications and Records Commission*)²⁷ zikredilebilir. Bu kuruluşların tarihçeleri internet sitelerinden incelendiğinde ne kadar önemli ve büyük projeler gerçekleştirdikleri görülebilir.

Bu kurumlar yayınladıkları tenkitli neşirler yanında hemen hemen her birinin de periyodik yayın organları, düzenledikleri ilmî toplantılar vardır. metin tenkidi alanında bilim adamı yetiştirme faaliyeti hız kesmeden devam etmektedir.

Yine Batı'daki üniversite dışı, resmî olmayan bazı metin tenkidi ve kitap bilimleri ile ilgili kurumlarının gelişigüzel seçilmiş aşağıdaki listesi kanaat oluşturma bakımından yeterlidir sanırım:

- Association for Documentary Editing
- Bibliographical Society (London)
- Bibliographical Society of America
- Bibliographical Society of Australia and New Zealand
- Bibliographical Society of Canada
- Edinburgh Bibliographical Society
- Imprint Society of Reading
- Manchester Bibliographical Society
- Oxford Bibliographical Society
- The Printing Historical Society

²⁶ Kuruluş hakkında bkz: <http://www.enotes.com/oca-encyclopedia/center-for-editions-american-authors> , <http://www.iupui.edu/~peirce/writings/cse.htm>, Bu kuruluşun ismi 1976 da "Center For Scholarly Editions" (CSE) olarak değiştirilmiştir. CSE hakkında bkz: <http://www.iupui.edu/~peirce/writings/cse.htm>

²⁷ Bu kuruluş hakkında bkz: <http://www.archives.gov/nhrpc/about/>

- American Printing History Association
- Rare Book School
- SHARP: Society for the History of Authorship, Reading & Publishing
- Society for Textual Scholarship
- Bibliographical Society of Virginia
- York Bibliographical Society

Batı'daki bu yoğun metin tenkidi faaliyetlerinin son iki asırlık tarihini çok kısa da olsa burâda özetleyebilmemiz mümkün olmadığı gibi, şu anda yürütülmekte olan faaliyetleri bile takip etmek oldukça zordur. Son iki asırda bir yandan her kategoride eser üzerinde çalışılırken, bir yandan da yöntemlerle ilgili teorik ve pratik alandaki tartışma ve yayın faaliyetleri sürmektedir. Batı metin tenkidi tarihine dair çok sayıda yayın yapılmış ve yapılmaktadır. Bunlar içerisinde monografiler olduğu gibi, konuyu en geniş boyutta dünya çapında ele alan eserlere kadar çok geniş yelpazede çalışma mevcuttur.²⁸

Batı'da son yıllarda yapılan metin tenkidi faaliyetlerinin ağırlığı artık son dönem yazarlarının eserlerinin metin tenkidi ve neşrine kaymış, teorik ve pratik tartışmalar da o çalışmaların niteliğine uygun olarak mahiyet değiştirmiştir. İnsan bilimleri felsefe ve yöntemleri, edebiyat eleştirisi ve *hermenötik* gibi alanlarda metin olgusu etrafında dönen tartışmalar metin tenkidi çalışmalarını da etkilemektedir. Bu da metin anlayışındaki gelişmelere bağlı olarak çağdaş metin tenkitçilerini, eski metin tenkitçilerinin tartışmadığı yeni tartışma gündemlerine çekmektedir. Meselâ, kopya metni (*copy-text*) ve yazarın niyeti (*authorial intention*), elektronik metinler (*electronic*

²⁸ Batı'daki metin tenkidi çalışmalarını en geniş boyutta ele alan, değişik coğrafyalardaki değişik eser kategorilerine göre metin tenkidi çalışmalarının dökümünü, tarihini, bibliyografyasını veren en önemli el kitabı, çok yazarlı şu çalışmadır: Greetham, D. C. (editor), *Scholarly Editing: A Guide to Research*, The Modern Language Association of America, New York, 1995.

texts), yardımcı metin (*hypertext*) gibi konular gündemin en üst sıralarında hararetle tartışılmaktadır.²⁹

Batı'da son dönemde yapılan metin tenkidi çalışmalarının bir kısmına, ileride ele alacağımız "Metin Tenkidi Yöntemleri" bölümünde temas edeceğimizden şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Son yıllarda bilgisayar teknolojisi ve yazılımları, hem metin tenkidinin en temel ama yorucu işlemi olan metin mukayesesi ve analizlerini kolaylaştırmış hem de tenkitli metin neşirlerinin elektronik medyalar ortamında neşredilmesine ve sunumuna imkân vermiştir. Birçok tenkitli neşrin yayın kolaylığından dolayı kitabından önce CD'leri yayınlanmakta, hatta kitaba göre daha kullanışlı ve önemli kolaylıklar sağladığından yayın sadece elektronik ortamda yapılmaktadır.³⁰ Çünkü elektronik ortamda yapılmış, tenkitli bir neşrin CD'sine veya paylaşılan metnine sahipseniz, metnin arka planındaki bütün metin tenkidi işlemlerinin detayını, nüsha soyağaçlarını, nüshaların orijinal yazılı halleriyle metinlerini, nüsha farklarını, notları, analizlerin sonuçlarını bilgisayarınızda imlecinizle yaptığınız tıklamalarla görebilirsiniz ve kendiniz de çok değişik analizler yapabilirsiniz. Ayrıca herhangi bir aramayı, kitaba göre çok kısa sürede sonuçlandırabilirsiniz. Yüzlerce kitabın tenkitli neşrini minik bir taşınabilir bellekte taşıyabilirsiniz. Bu tür metinlerin hazırlanmasına imkân veren yazılımların ücretsiz paylaşılanları ve müştereken geliştirilenleri de mevcuttur.

İslâm Dünyası'nda, Batı'daki metin tenkidi faaliyetlerini, sadece Kitab-ı Mukaddes metin tenkidi merkezli zanneden ya da öyle göstermeye çalışan yaygın bir anlayış mevcuttur. Oradaki çalışmaların, metinlerimizin niteliklerinin farklılığından dolayı bize uymayacağı, bizim onların metin tenkidi çalışmalarından alacağımız bir şeyin olmadığı şeklindeki anlayışı, Batı'da hiç-

²⁹ Yirminci yüzyıldaki metin tenkidinin bir asırlık bir tarihi, önde gelen şahsiyetleri ve önemli tartışma konuları hakkında konuları için çok kısa ve özet niteliğinde bilgi için bkz: Greetham, D. C. *Textual Scholarship: An Introduction*, Gerland Publishing Inc. New York-London, 1994. 323-346.

³⁰ Örnek olarak bkz: <http://www.sd-editions.com/>

bir alanı ve kitap türünü dışarıda bırakmadan bütün hızıyla devam eden metin tenkidi çalışmalarından habersizlikten kaynaklanmaktadır. Tabii ki bu söylediklerimizden, Batı Dünyası metin tenkidinde yapılabileceklerin hep en iyisini yaptı, hep başarılı oldu, metin tenkidinde yapılacakları tüketti başkalarına yapacak bir şey kalmadı anlamı çıkarılmamalıdır. Fakat bizim yaptıklarımızın ne kadar yetersiz olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

6.2- İslâm Dünyası'nda Metin Tenkidi

Daha önce de belirttiğimiz gibi metin tenkidinin temel amacı metinlerin bozulmalara karşı korunması ve mümkün olduğunca orijinal halleriyle muhafazası, bozuldukları düzeltilmesidir. Yani metin tenkidi sadece geçmişe yönelik bir faaliyet değil, şimdiki zamana ve geleceğe de yöneliktir. Bu açıdan bakınca metin tenkidinin sadece geçmiş yazmaların neşrine indirgenemeyeceği, metinlerin korunması temelinde de anlaşılması gereği ortaya çıkar. Öyle olunca matbaa öncesi dönemlerinde dünyanın bütün kültürlerinde metinlerin hem yok olmalarına hem bozulmalara karşı korunmasına yönelik her türlü faaliyeti metin tenkidi kavramı içinde değerlendirmek gerekir. Şayet o gayretler olmasaydı, bugün sahip olduğumuz metinlerin çoğu daha fazla bozulmuş olurdu. Dolayısıyla İslâm Dünyası'nda metin tenkidinin tarihini incelerken de, Batınunkinde yaptığımız gibi metinlerin korunmasına yönelik bilinen en eski teşebbüslerden başlamak daha isabetli olacaktır. Metin tenkidi tarihine bu açıdan yaklaşınca İslâm tarihinde metin tenkidini başlatanların ve geliştirenlerin muhaddisler olduğu gerçeğiyle karşı karşıya geliriz.

Hadis literatüründeki hadîs yazımı ile ilgili tartışmalardan tutun, hadîs tahammül yolları, hadîs eğitimi, eda sîğaları, hadîs yazım kuralları, hadîs ilmiyle uğraşanların âdâbı gibi başlıklar altında ele aldıkları konular, hadîsçilerin, metinlerin bozulmasını önleme ve bozulan metinlerin tashihi amacına yönelik ciddi bir metin tenkidi bilinci, tecrübesi ve birikimine sahip olduklarını gösterir. Fakat İslâm Kültür tarihinde metin tenkidi konusu bu tebliğin sınırlarını aşacak nitelikte olduğundan bu konuyu ileride yayınlamayı düşündüğümüz kitabımıza havale ederek sadece İslâm Dünyası'nda son dönemlerdeki metin tenkidi faaliyetlerine temas etmeyi uygun görmekteyiz:

Batılı doğubilimciler tarafından İslâmî yazmaların tenkitli neşrine 1800'lü yılların başlarında başlanmıştır. Bu faaliyet 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında ivme kazanmış, daha sonra zaman içinde hız kaybetmiştir. Batı'daki metin tenkidi birikimi ve tecrübesi bu alanda da kullanılmış ve İslâmî eserler için çok önemli bir hizmet gerçekleştirilmiştir. Fakat bu neşirlerin hepsi bir yöntem birikimine dayansa da metin tenkidi kalitesi açısından aynı düzeyde değillerdir. Bazı oryantalistlerin Arapçaya hâkimiyetinin azlığı, günün şartlarında yeterli sayıda nüshaya ulaşamayışları gibi birtakım sebeplerle yaptıkları tenkitli neşirlerin yeniden yapılması gerekebilir.

Batı Dünyası'ndan ve nadir de olsa İslâm Dünyası'ndan bu neşirlere tenkitler gelmiş olsa da bunların heyetler kurularak ciddi ve sistematik bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Bu yayınların metin tenkidi tekniği açısından değerlendirilmesi oldukça zordur ve yoğun çalışmaları gerektirir. Batılılar neşir faaliyetine katkı sağlamalarına rağmen İslâmî literatürün neşrinin yöntemine ve uygulamasına dair fazla eser yazmamışlardır. Müsteşriklerce tenkitli neşri yapılan eserlerin çoğunun baskıları tükenmiş olup yeni baskıları yapılmamıştır. Bu yüzden bazı eserlerin piyasada bulunması mümkün olmamaktadır. Bazılarının ise Arap yayınevlerince bir kısmı legal bir kısmı korsan olarak ofset baskıları yapılmaktadır. Bu baskılarda eserlerin hangi kalitede metin tenkidine tâbî tutulduğuna bakılmaksızın piyasa taleplerine göre baskıları tekrarlanmaktadır.

İslâm Dünyası'nda "tahkik" kavramı ile ifade edilen neşir faaliyetlerine doğubilimcilerin etkisiyle ama neredeyse onlardan bir asır sonra yirminci yüzyılın başlarında başlanabilmiştir. İslâm Dünyası'nın bu gecikmesinin altında değişik sebepler vardır. Ama bunların başında yaşanan savaşlar, sömürgeleştirme faaliyetleri, siyasî çalkantılar başta gelir. Merkez güç olan Osmanlı Devleti'nin çöküşü sonucu İslâm coğrafyasının yüz yüze kaldığı problemler, birçok açıdan dünya liginde geri kalınmasına yol açmıştır. Bunun yanında matbaanın İslâm Dünyası'na girişinin gecikmesi, ilk girdiği yıllarda dinî eserlerin basılmasına karşı çıkılması bu alanda Batı'ya kıyasla bir yayıncılık kültürü ve birikiminin oluşumunu geciktirmiştir.

Osmanlı'da 15. yüzyılın ortalarından itibaren azınlıklar matbaa kurup kendi eserlerini basmışlarsa da İstanbul'da Türkçe ve Arapça eserler basan ilk Türk matbaası İbrahim Müteferrika tarafından 1726'da kurulmuş, ilk kitap burada 1729'da basılmıştır. 1864'de Osmanlı basım tarihinde önemli yeri olan ilk devlet matbaası niteliğindeki "Matbaa-i Âmire" kurulmuş ve bu matbaada uzun yıllar çok önemli Türkçe ve Arapça eserler basılmıştır.

Matbaa 19. yüzyılın başlarından itibaren önemli İslâm başkentlerine de girmeye başlamıştır. Meselâ, Mısırda 1821'de Mehmet Ali Paşa zamanında kurulan Bulak Matbaası uzun yıllar birçok İslâmî eserin yayınlanmasına hizmet etmiştir. Pek çok İslâmî eserin kapağında erken tarihlerden itibaren Hint Alt Kıtası'ndaki Delhi ve Haydarabat gibi önemli şehirlerin ismi vardır. İslâmî yazmaların tenkitli neşir kaygısı güdülmeden basılmasına, farklı dönemlerde matbaayla tanışmalarına rağmen değişik İslâm başkent ve şehirlerinde devam edilmiştir. Bu dönemde yazma eserler üzerindeki çalışmalar Üniversitelerde değil, yazma eser çalışmalarına yoğunlaşan klasik usûlde yetişmiş ulema veya yazma koleksiyoncularının rehberliğinde özel ve resmî basımevlerince yürütülüyordu.

1900'lü yılların başlarından itibaren yavaş yavaş geçmişten gelen yayıncılık tecrübesi ve müsteşriklerin etkisiyle önemli İslâm başkentlerinde tahkikli kitap neşri başlamış, neşir kurumları kurulmuş, bazı büyük hacimli eserlerin neşri için komiteler oluşturulmuştur. Örnek vermek gerekirse, yukarıda bahsettiğimiz 1870'de kurulan "*Daru'l-Kutub el-Mısriyye*" 1911'de "Arap Edebiyatın İhya Projesi" adı altında tahkikli neşir faaliyeti başlatmıştır. Ayrıca aynı kurumun bünyesinde 1966'da kurulan "*Merkezu Tahkiki't-Turas*" ileri gelen bilim adamlarına birtakım önemli eserlerin tahkikli neşirini yaptırmıştır ve halen faaliyetini sürdürmektedir. "*Türâsiyat*" adı altında da bir dergi çıkarmaktadır.³¹

³¹ Bkz: <http://www.darelkotob.gov.eg/>
<http://www.İslâmonline.net/Arabic/history/1422/07/article22.shtml>

Şam'daki " *el-Mecma' el-İlmî el- Arabî* " İbn Asâkir'in, 80 ciltlik "*Tarihu Dimaşk*" ını neşre başlamış, bu eserin neşrinde geçerli olacak kuralları belirlemiştir ve 1951'de ilk cildini çıkarmıştır.

İbn Sina'nın "*Şifa*"sını neşretmek üzere Kahire'de kurulan ve İbrahim Medkur'un da içlerinde bulunduğu bir heyet 1953'de eserin ilk cildini yayınlamıştır.

Kahire'de "*Câmi'atu'd-Duveli'l-Arabiyye*" 1946'da kurulan "*Ma'hedu'l-Mahtûati'l-Arabiyye*" İslâm Dünyası'ndaki kurumsal metin tenkidi teşebbüsünün çok önemli ve isabetli bir örneğidir. Amaçlarını ne kadar gerçekleştirdiği bir tarafa, ilk kuruluşundaki hedefleri çok isabetlidir. Öncelikle tüm dünyadaki önemli ve nadir yazmaların mikrofilmleri arşivlenip sonra da tenkitli neşirleri yapılacaktı. 24 bin mikrofilm arşivlenmiş fakat 27 eser neşredilebilmiştir. 1955'den beri "*Ahbaru't-Turas el-Arabî* " isimli bir dergi çıkarmaktadır. Kuveyt'te de 1982'de aynı isimle bir Enstitü kurulup aynı isimde bir dergi çıkarılmaktadır. Bu ikisi karıştırılmamalıdır.

Dünyadaki şarkiyat araştırmalarının gelişmesi ve İslâm ülkelerindeki uyanışın sonucu, İslâmî eserlere küresel çapta artan talep Beyrut gibi uluslar arası büyük kitap pazarlarının oluşmasına yol açmıştır. Petrol zengini Arap ülkeleri de bu hızlı yayın temposuna katılmışlardır. Yakın geçmişte de Arap Üniversitelerinde yapılan kitap tahkikine yönelik tezler yayıncılığın artmasını etkilemiştir.

Son yarım asırda İslâm Dünyası'ndaki tarihî miras olarak devralınan Arapça dinî literatürün neşrindeki devasa artışa rağmen, ilmî bir metin tenkidi/tahkik geleneği oluşturulamamıştır. Müslüman bilim adamlarının, çağdaş metin tenkidi ilmî çevrelerinde sesi duyulmamaktadır. Bunda Batının egosantrizmi ve İslâm Dünyası'ndaki gelişmeleri hafife alışı gibi sıkça dile getirilen hususların firesini düşsek bile, yine de bu kadar yoğun kitap neşriyatı tecrübesinden teorik ve pratik metin tenkidi tartışmalarına karınca karınca da olsa bir katkı gelmeliydi.

Batı'ya eğitim için gönderilen bunca Müslüman öğrencinin arasından az sayıda da olsa metin tenkidi disiplinde dünya çapında uzmanlaşmış ilim

adamlarının yetişmesi ve üniversitelerde bölümler ve ihtisas alanları açılması beklenirdi. Dünyanın bu konuda klasikleşmiş kitap ve makaleleri Arapçaya ve diğer İslâm ülkelerinin dillerine tercüme edilebilirdi. Diyelim ki dünya ölçeğinde çalışmalar yapılamıyor, en azından kendi içlerinde bu konuda akademik yayın, eleştiri geleneği, teorik ve pratikle ilgili tartışma literatürü geliştirilebilirdi. Akademik çalışmaları bir yana bırakalım, kitap tahkik edenler birbirlerini eleştirerek bir kontrol mekanizması oluşturulabilir, önüne gelenin uluorta kitap tahkikine cüret etmesi azaltılabilirdi. Batılı doğubilimcilerin neşrettiği İslâmî eserler metin tenkidi açısından eleştirilebilirdi.

Ne yazık ki bu konular ihmal edilmiş, en azından yeteri kadar önem verilmemiş, bazı ferdî müsbet gayretlere rağmen kitap "tahkik"i ağırlıklı olarak "tahric"e, yani metinlere yardımcı ve kullanım kolaylığı sağlayıcı notlar ve indeksler ilavesiyle neşretme faaliyetine dönüşmüştür. Buna rağmen ne yazık ki Arapça kitabı piyasaya nasıl sürerseniz sürün, dünya çapında bir piyasası vardır ve mutlaka alıcı bulmaktadır. Piyasadaki bu talep, naşirleri ve Arap yayıncılık sektörünü ilmî standartlardan uzak bir yayıncılık faaliyetine sürüklemektedir.

İslâm Dünyası'ndaki metin tenkidi tatbikatının arkasında yatan teorik ve pratik zeminin niteliğini anlamak açısından bu konudaki ilk yayınlara kısaca göz atmakta yarar olduğu düşüncesindeyim:

1- Metin tahkiki konusunda Arapça ilk eser Abdusselam Harun'un ilk baskısı 1954'de Kahire'de yapılan "*Tahkiku'n-Nusus ve Neşrihâ*" isimli ve daha sonra müteaddit baskıları yapılan 140 sayfa hacmindeki eseridir. Kitabın alt başlığında "*Evvelu kitabın arabıyyin fi haze'l-fenn*" ifadesi bulunmaktadır.

2- Yukarıdaki eserden iki sene sonra 1956'da Salahuddin el-Müneccid yine Kahire'de "*Kavâidu Tahkiki'l-Mahtutat*" isimli -kısa 30 sayfalık- eserini yayınlamıştır. Bunun da daha sonra müteaddit baskıları yapılmıştır. Bu eseri Kahire Ma'hedu'l-Mahtutat Müdürü iken belirledikleri tahkik kurallarına dayanarak hazırladığını belirtmektedir.

Arap Dünyası'nda tahkik konusunda çok fazla kitap yazılmasına rağmen tamamı, üslûp ve tertip farkları dışında temelde bu iki kitaptan farksız-

dır, bir nevi bunların tekrarından ibarettir ve aynı şeyin yeniden üretimi niteliğindedir. Bu kitapların birinin okunmasıyla tamamının okunması arasında pek fark yoktur, insan yeni bir şey öğrenmez. Özellikle metin tenkidinin en temel problemleriyle ilgili konular hiç problemsiz meselelermiş gibi birkaç cümlelik açıklamalarla geçiştirilir. Çoğu da metin tenkidi ile değil, yazma bilimi (*İlmu'l-Mahtutat/Codicology*) ile ilgilidir.³²

Arap Dünyası'nda tahkik konusunda yazılan ilk nitelikli eser, Alman şarkiyatçı Bergstrasser' in 80 yıl önce 1932'de Kahire Edebiyat Fakültesi'nde verdiği ve basımı ancak 37 yıl bekletildikten sonra 1969 yılında gerçekleştirilebilen metin tenkidi ile ilgili konferansının kitap olarak yayınlanmış metni-

- ³² Metinde bahsettiğimiz Harun ve Münecid'in eserleri dışında Arap Dünyası'nda tahkik yöntemi üzerine yazılmış kitaplar tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır: (Bu listeye Ilmu'l-Mahtutat yani yazma bilimi [Codicology] ile ilgili kitaplar ve Batı'dan yapılan tercüme alınmamıştır)
- Fevzi el-Kaysi, *Menhecu Tahkiki'n-Nusus ve Neşriha*, Bağdad, 1975
 - Fadıl Usman Tefvik en-Nakib, *el-Mahtutatu'l-Arabiiyye: Tahkikuha ve Kavaidu Fihristiha*, Bağdad, 1395.
 - İyad Tabba', *Kitabu Menheci Tahkiki'l-Mahtutat*, Daru'lFikr.
 - Abdulhadi el-Fadli, *Tahkiku't-Turas*, Cidde, 1402.
 - Yahya es-Serhan, *Tahkiku Mahtutati'-ulumi's-Şer'iyye*, Bağdad, 1404.
 - Ramadan Abduettevvab, *Menahicu Tahkiki't-Turas*, Kahire, 1406.
 - Beşşar Avvad Ma'ruf, *Dabtu'n-Nass ve't-Ta'lik Aleyh*, Beyrut, 1982;
 - Abdulmecid Diyab, *Tahkuku't-Turasi'l-Arabi: Menhecuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire, 1983.
 - Ekrem Ziya el-Umerî, *Dirasatun Tarihiyye mea Ta'lika fi Menheci-Bahs ve Tahkiki'l-Mahtutat*, Medine, 1403/1983;
 - Ahmed Muhammed el-Harrat, *Muhadarat fi tahkiki'n-Nusus*, Dımaşk, 1984;
 - Sadık Abdurrahman el-Guryani(?), *Tahkiku'n-Nusus*, 1989;
 - Hasan Hallak, *Menahicu'l-Fikr. Tahkiku'l-Mahtutat beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrut, 1991;
 - Ahmed Şakir, *Tashihu'l-Kutub ve Sun'ul-Feharis ve Keyfiyetu Dabti'l-Kitab*, Nşr: ebu Ğudde, Beyrut, 1993.
 - Mehdi Fadlullah, *Usulu kitabeti'l-Bahs ve Kavaidu't-Tahkik*, Beyrut, 1993;
 - Fehmi Sa'd - Tallal Ma'ruf, *Tahkiku'l-Mahtutat Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrut, 1993;
 - Abdullah useylan, *Tahkiku'l-Mahtutat*, Riyad, 1994;
 - Muhammed Altuncu, *el-Minhac fi telifi'l-Buhus ve Tahkiki'l-Mahtutat*, Beyrut, 1995;
 - İbrahim Şebbuh, *Tahkiku'l-Mahtutat*, London, 1999;
 - Yusuf Mar'aşli, *Usulu'l-Kitabe ve't-Tahkik*, Beyrut, 2003;
 - Hasan Hallak, *Menahicu Tahkiki't-Turas*, Beyrut, 2004;
 - Fahrudin Kabave(?), *Ilmu Tahkiki'l-Mahtutat el-Arabiiyye: Bahsun Te'sisiyyun li't-Te'sil*, Halep, 2005.

dir. Bu eser, bir konferans olarak hazırlandığından, metin tenkidinin derin metodik ve teorik tartışmalarına fazla girmeden ana hatlarıyla genel ve pratik malumat vermeyi amaçlamaktadır. Yani bir ihtisas eseri değil, metin tenkidine bir giriş çalışması niteliğindedir. Bununla birlikte son derece önemli noktalara dikkat çekmektedir. Verdiği örneklerin İslâm edebiyatından seçilmiş olması, diğer müsteşriklerce yazılan ve kendi kültürlerinden örnekler veren metin tenkidi el kitaplarına göre önemli bir üstünlüğüdür. İslâm Dünyası'nda bu eserin kıymetini takdir edenler de, en azından bu eserin açtığı yolu adım adım ileri götürmek yerine ona övgüler düzmekle meşgul olmuşlardır.

Metin tenkidinin Türkiye'ye girişi ise Arap Dünyası'ndan farklı bir gelişme göstermiştir. Osmanlı döneminde metin tenkidi ile ilgili çalışma yoktur. Cumhuriyetten sonra müsteşriklerin etkisiyle başlamıştır. Brockelmann, Paul Kahle, Nöldeke, C. H. Becker gibi meşhur Alman müsteşriklerinin yanında-yetişen Alman Müsteşrik Hellmut Ritter 1927 yılında Alman Müsteşrikler Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi Müdürü sıfatıyla İstanbul'a gönderilmiş, 1949 yılına kadar kaldığı İstanbul'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ders vermiştir. O. Rescher de Aynı Üniversitede ders veren müsteşriklerdendir. Bu iki kişi yaptıkları tenkitli neşirler, verdikleri dersler ve yetiştirdikleri gençler vasıtasıyla metin tenkidini öğretmişlerdir. Ahmet Ateş, Tahsin Yazıcı, Nihat Çetin, Fuat Sezgin gibi ilim adamları bu usûlü onlardan öğrenip sonraki nesillere aktarmaya çalışmışlardır.

Ülkemizde ilk dönemlerde Arap Dünyası'nda olduğu gibi müsteşriklerin bu alandaki çalışmalarını görmezden gelmek veya karşı çıkmak gibi bir tavır olmamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye'de az da olsa tenkitli neşirler yapılmış fakat Türkiye Arap Dünyası'nda olduğu gibi bir Arapça kitap piyasasına sahip olmaması sebebiyle yapılan metin tenkidi çalışmaları yayınlanamadığından bu faaliyet zamanla iyice yavaşlamış hatta duraklamıştır.

Ülkemizde metin tenkidinin pek ilgi gördüğü söylenemez. Arapça kitapların tenkitli neşirlerinin yayınlama sorunu yüzünden çok rağbet görmediğini kabul etsek bile Osmanlıca eserlerin tenkitli neşrine niçin ilgi duyulmadığını anlamak zordur. Kaldı ki tenkitli neşirler illa popüler okuyucu kit-

lesine hitap edecek diye de bir şey yoktur. Bu tür eserlerin dünya kütüphanelerinde ve uzmanların şahsî kütüphanelerinde yer alması halinde bile en azından bir baskısı rahat satılabilir. Tabii burada tenkitçilerin yaptıkları çalışmaların maddî olarak karşılığını alamayışları en temel caydırıcı neden olsa gerektir. Bu yüzden metin tenkidinin sübvansa edilmesi ve kurumlaşması gerekmektedir.

Ülkemizde yapılan tenkitli neşirlerin tamamının ilmî standartlara uyduğu söylenemez. Çünkü bizde de tenkitli neşirleri tenkit etme geleneği gelişmemiştir. Bu yüzden ülkemizdeki metin tenkidi faaliyetlerinin niteliği konusunda değerlendirmeler yapmak oldukça zordur.

Türkiye’de de metin tenkidi yöntemleri ve uygulaması konusunda yeterli yayın yoktur. Bu konuda yapılan ilk yayın yukarıda ismi geçen müsteşriklere öğrencilik yapmış olan Ahmet Ateş tarafından 1942’de yayınlanmış kısa sayılabilecek bir makaledir.³³ İkinci kayda değer yayın da Yusuf Ziya Kavakçı tarafından hazırlanan ve 1976’da Ankara’da yayınlanan “İslâm Araştırmalarında Usûl” isimli eserin içindeki, müsteşriklerin eserlerine dayanarak yazılmış “Metin Tenkidi” başlıklı bölümdür.(s. 80–121) Bunun dışında bazı akademik dergilerde belli eserlerin metin tenkitleri ile ilgili makaleler yayınlanmıştır. Fakat bu makaleler metin tenkidi prosedürünü bütünlükçü olarak ele almadıklarından konuyu bütün yönleriyle öğrenmek isteyenler için yetersizdir.

7- METİN TENKİDİ YÖNTEMLERİ

Metin tenkidi yöntemlerini ele almadan önce, metin tenkidi ile ilgili yapılmış bazı genel değerlendirmeleri belirtmekte yarar vardır:

1- Metin tenkidinin her yerde ve her durumda geçerli evrensel tek bir prensibi vardır: “Her durum özeldir”. Bu prensibin formülasyonu 18. yüz-

³³ Ateş, Ahmet; Metin Tenkidi Hakkında, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: VII-VIII, 1940- 42, 253–267.

yılda Alman tarihçi A. L. Von Schlözer'e kadar geri gider. Metin tenkidi metodu hakkında söylenmiş ve söylenecek her şey bu şart doğrultusunda değerlendirilmelidir.

Metin tenkidine tâbî tutulacak eserlerin ait olduğu, kültür, tür, dönem gibi farklı özellikleri; metin tenkidi yöntemlerinin bu özelliklere göre uyarlanmasını, şekillendirilmesini gerektirir. Batı'dan örnek vermek gerekirse klasikler ile Kitab-ı Mukaddes metin tenkidi arasındaki farklılıkların çok uzun listeler oluşturduğu görülür.³⁴ Fakat bu metin tenkidinin genel geçer ilke, prensip ve yöntemleri olmadığı anlamına gelmez. Belki genel olanın da özel olanın da mutlaklaştırılmayıp her iki yönün de her bir eser için yeniden değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelir.

2- Metin tenkidi formasyonu sadece teorik kitapları okumakla elde edilecek bir şey değildir.

Bir 18. yüzyıl İngiliz klasik uzmanı olan Richard Bentley: "Akıl ve gerçek durum yüz yazmadan ağır gelir" diyerek sağduyu yokluğunu hiçbir öğrenimin veya metot ustalığının telafi edemeyeceğini belirtmiştir. Büyük tenkitçilerin uygulamalarını izlemek ve incelemek, teorik el kitapları okumaktan mukayese edilemeyecek şekilde daha öğreticidir.³⁵

A. E. Housman ise, metin tenkidi hakkında yanlış izlenimler olduğunu belirttikten sonra şunları sıralar:

"**Birincisi:** Metin tenkidi sadece akıl ve sağduyu işidir. Hatalı basılmış bir yazıyı fark edip düzeltirken hepimiz bunu tecrübe ederiz. Sağduyu sahibi, aklını kullanabilen, boş vakti olan ve yeterli gayreti gösteren her kişi, metin tenkidi hakkındaki ilmî eser ve konferanslardan kendi kendine öğrenebileceğinden fazla bir şey öğrenebileceğini ummamalıdır. İlmî eser ve dersler ona, kendi kendine belli bir sürede ve belli bir şekilde aklına gelecek düşün-

³⁴ Şu internet dokümanındaki "Other Differences Between Classical and New Testament, başlıklı bölüme bakılabilir:

<http://www.skypoint.com/members/waltzmn/NonBiblical.html#Misc>

³⁵ Kenney, Britannica (Macropedia), XX,615.

celeri doğrudan ve daha kısa yoldan sunarak zaman kazandırır ve karşılaşacağı zorlukları azaltır.

İkincisi: Metin tenkidi ne bir matematik branşı, ne de kesin bir bilimdir. Çizgiler ve rakamlar gibi katı ve sabit şeylerle değil, akıcı ve değişken şeylerle yani insan zihninin kırılabilirlik ve sapmalarıyla ve itaatsiz parmaklarıyla ilgili hususlarla uğraşır. Dolayısıyla katı ve hızlı kuralları yoktur. Böyle olsaydı daha kolay olurdu. Arzu ederseniz katı ve hızlı kurallarınız olabilir, fakat bunlar sizi yanlış götürecektir sahte kurallardır. Çünkü onların basitliği, basit olmayan ve kişiliğin karmaşıktığı problemlere uygulanmalarına imkân vermez. Metin tenkitçisinin durumu gezegenlerin hareketlerini araştıran Newton'dan ziyade, pire yakalayan bir köpeğin durumuna daha çok benzer. Bir köpek, pirelerin yerleri ve sayılarına dair istatistik araştırmalara dayanan matematiksel prensiplere dayanarak pire yakalamaya kalksa, tesadüfler dışında hiçbir pire yakalayamaz. Onlara bireyler olarak davranmak gerekir.

Metin tenkitçisinin karşısına çıkan her problem biricik ve benzersiz olarak görülmelidir. Dolayısıyla metin tenkidi ne bir sır ne de matematiktir. Bir ilmiyal bilgisi veya çarpım tablosu öğrenir gibi öğrenilmez. Öğrencide açık bir zihinden daha fazla şeyler gerektirir. (...) metin tenkidinde düşüncenin kullanımı, başka herhangi bir şey üzerindeki kullanımı gibidir. metin tenkidi yeteneği doğanın bir bağıdır ama düşüncenin kullanımı bir alışkanlıktır. Diğer alışkanlıklar gibi geliştirilmesi gerekir. Geliştirilse bile, yeteneğin yerini dolduramaz. Fakat yeteneğin olmayışından kaynaklanan olumsuz etkileri en aza indirir. Tenkitçi doğmayan adam, aptal doğan adam gibi davranmak zorunda veya durumunda değildir. Metin tenkidine kendini verince çoğu kez yapabilir.”³⁶

Bütün bu söylenenlerden çıkan sonuç, aşağıda ele alacağımız metin tenkidi yöntemlerinin başarıyı garantileyen standart kurallar manzumesi olma-

³⁶ Housman, A. E.; The Application of Thought to Textual criticism, Proceedings of the Classical Association, (1922) Vol XVIII, 68-9.

dığı, belki takip edilmesi gereken işlemlerin genel bir tasviri olarak anlaşılması gerektiğidir.

Metin tenkidi yöntemlerinin tasnifinde sorunlar vardır. Yöntemler arasında mutlak duvarlar yoktur ve aralarındaki sınırlar esnektir. Bir yöntemin nerede başlayıp nerede bittiğine karar vermek her zaman kolay değildir. Bunlardan da öte, yöntemler masa başında mantıksal tasnifler doğrultusunda üretilmiş olmayıp, tarihî süreçlerin ürünüdürler. Tarihî varlık alanının özelliklerini taşırlar. Bu demektir ki, bir yandan her bir tenkitçinin yöntemi biricik iken, öte yandan her bir tenkitçi bir tarihî trendin ve ana damarın içinde var olur. Ama bu trendler de etkileşim içindedir. Yöntemlere, sentezler olarak da bakabiliriz.

Olaya tarihî açıdan bakınca, bütün metin tenkidi yöntemlerini, tarihî süreçteki gelişimin tezahürleri olarak görmek de mümkündür. Bu takdirde, yöntem tasniflerinin tarihî süreci esas alarak kronolojik bir mantıkla yapılması gerekir. Ama her bir tenkitçinin yöntemini özgün ve biricik bir tarihî eylem olarak alırsak, o takdirde de tenkitçileri tek tek incelemek gerekir. İnsanoğlu kategorik düşünme özelliği ve ihtiyacından dolayı tasnifler yapmak zorundadır. Tasnifler hayatın akışını donduran ve gerçekliği bir ölçüde tahrif eden, bakış açısına göre değişen müdahalelerdir. Metin tenkidi yöntemlerinin tasnifi de bütün bu söylediğimiz sorunlarla mualleldir. Ama yine de tasniflerden vazgeçemeyiz. Bütün bunların farkında olmak kaydıyla, daha önce yapılmış farklı metin tenkidi yöntem tasnifleri³⁷ içinden şöyle bir tasnif çıkarılabilir:

³⁷ Farklı yöntem tasnif örnekleri için bkz: E. J. Kenney, Textual criticism; Encyclopedia Britannica(Macropedia), XX, 618-9; <http://www.mindspring.com/~scarlson/tc/> ; http://www.wordiq.com/definition/Textual_criticism

Seçmeci (eclectic) Yöntemler:

1- "Soyağacı Yöntemi" veya "Şematik Yöntem" (İng. *Genealogical Method/Stemmatics/Cladistics*.): Nüshaların soyağacını çıkararak, bize ulaşmayan asıl nüshaların inşa edilmesi, bunların metin tenkidinde esas alınması ve varyant farklılıklarının metnin *apparatus* (*dipnotlar, notlar, metin tenkidi sembolleri*) kısmında gösterilmesi esasına dayanır.

2- Gruplandırma Yöntemi: Soyağacı çıkarılamayacak kadar çok sayıda nüshası olan eserlerin, hatalarından, aralarındaki benzerlik ve farklılıklarından yola çıkarak gruplandırılması, her grubu en iyi temsil eden birer nüshanın seçilmesi ve bu seçilen nüshalar arasındaki metin farklarının metin tenkidinde değerlendirilmesi esasına dayanır.

3- Mekanik/Analitik Yöntemler: Metinlerin detaylı analizlerine dayanan yöntemler.

4- "Kopya Metni" Yöntemi (İng. *Copy-text editing*): Yazma olsun matbu olsun eserin farklı varyant veya baskıları arasından yazarın orijinaline en yakın olduğu düşünülen bir nüshanın veya varyantın asıl nüsha olarak seçilmesi ve bu nüshayı diğer nüshalarla karşılaştırarak seçmeci bir metin inşa edilmesi esasına dayanır.

Muhafazakâr Yöntemler:

1- "En İyi Metin" in Neşri (*best-text edition*) Yöntemi: Seçilen en iyi metnin varyant karşılaştırması ve tercihi yapılmaksızın neşri.

2- Metnin bütün varyantlarının bir arada ve karşılaştırılabilecek şekilde neşri (*Variorum*).

Bu tasnif mutlak ve bağlayıcı değildir. Çünkü bazı uygulamalarda bunları birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Ayrıca bunlara; bazı yazarlar yaklaşım, bazıları metot derken; bir kısmına metot bir kısmına yaklaşım diyenlerde de vardır. Metin tenkidi el kitaplarındaki metot ve yaklaşımlara dair bölümlerde, bu kapalılık ve belirsizlik yaygın şekilde izlendi-

ğinden üzerinde uzlaşmış bir yaklaşımlar ve yöntemler tasnifi yoktur. Zaten bu yöntemler tarihî süreçte, biri yöntemin geliştirilmesi veya farklı özellikler taşıyan metinlerin farklı yöntemler gerektirmesi gibi gerekçeler sonucu ortaya çıkmışlardır.

Bu yöntemlerin bir kısmı diğerinin uzantısı olarak da mütalaa edilebilir. Meselâ, gruplandırma yöntemi ayrı bir yöntem olarak almayıp bir nevi guruplar şeklinde soyağacı çıkarma yöntemi olarak değerlendirmek de mümkündür. Yine analitik yöntemler, daha hassas bir şekilde metnin varyantlarının soyağacının çıkarılmasında kullanılabilir.

Bu yöntemler ayrı ayrı ve müstakil olarak kullanılabilirdiği gibi, birden çok yöntemin bir arada kullanılması da mümkündür. Bu durumda birbirine uyum sağlayabilecek ve mantık olarak birbirine ters düşmeyecek yöntemlerin sentezlenebileceği unutulmamalıdır.

Biz bu yöntemleri bu çalışmamızda detaylarıyla ele almayacağız. Bu tebliğimizde başta söylediğimiz gibi sadece büyük resmi sunmayı amaçladığımızdan dolayı metin tenkidi yöntemleriyle ilgili detayları, hazırlamakta olduğumuz kitabımıza havale etmekle yetineceğiz.

8- METİN TENKİDİNİN TEMEL İŞLEMLERİ ve AŞAMALARI

Metin tenkidinin üç ana safhasını ve işlemini metin tenkidi literatüründe bu tür temel kavramların Latincesini kullanmak gelenek olduğundan Latince kavramlarla verilmektedir. Günümüz Batı dillerinde bu kavramlar Latince kökün o dillerdeki formuyla kullanılmaktadır. Bu sebeple ilgili literatürde sıkça karşılaşılan bu kavramları Latince olarak aynen vermeyi uygun görmekteyiz:

1- Recensio/recension: Sözlükte yeniden gözden geçirme anlamına gelir. Terim anlamı: Metin tenkidinde esas alınması gereken veya esas alınabilecek nüshayı, varyantı veya metni tespit etmek ve seçmektir.

2- Examinatio/examination: Sözlükte kontrol etmek, sınamak anlamlarına gelir. Terim anlamı: Bu seçilen metnin, orijinal metni verip vermediğini veya ne ölçüde verdiğini, hatalar var mı diye tarayarak ve kontrol ederek tespit etmektir.

3- Emendatio /emendation: Sözlükte tashih ve düzeltme anlamına gelir. Terim anlamı: İlk aşamada seçtiğimiz metin orijinal metni vermiyorsa, esas metni inşaaya çalışmak; bunu yapamıyorsa en azından seçtiğimiz metnin bozuk taraflarını düzeltmektir.³⁸ (Bunların İngilizceleri *recension*, *examination* ve *emendation* dur).

Metin tenkidinin bu aşamaları sadece soyağacı yöntemine mahsus değildir. Diğer yöntemlerde de aynı işlemler yapılır. Fakat her yöntemde bu işlemlerin mahiyeti ve niteliği farklı olabilir. Bazı metin tenkitçileri bu üçlü tasnif yerine, son iki aşamayı *emendation* başlığı altında birleştirerek *recension* ve *emendation* şeklinde ikili bir tasnifi tercih ederler. Üçlü tasnifteki son iki aşamanın birbirinden ayrılamayacağı gerekçesiyle biz de aşağıda konuyu ele alırken ikili tasnifi tercih edeceğiz:

Birinci Safha ve İşlem: *Metin Tenkidine Esas Olacak Nüsha ve Varyantın Seçimi (Recensio)*

Metin tenkidinde esas alınacak varyantı/rivayeti/nüshayı seçmek, eğer mevcut nüshalar orijinale en yakın sahih metni vermiyorlarsa o takdirde sahih metni inşaaya çalışmak metin tenkitçisinin yapması gereken ilk ve en önemli işidir. Buna Latince "recensio" denir (İng. *recension*) Sözlük anlamı "Yeniden gözden geçirme" dir. Bu aşamada yapılacak işlemler, metin tenkidinin esasını teşkil eder. İleride yapılacak tenkitle ilgili bütün işlemler buna dayanır. Bu seçim ve inşa işlemi doğru yapılamazsa tenkidin ileri safhalarında önemli sorunların ortaya çıkmasına hatta yanlış sonuçlara varılmasına yol açar. *Recensio* işlemine başlamadan önce ilk yapılacak şey, tenkidini yapacağımız eserin günümüze ulaşabilmiş bütün nüshalarının tespit edilmesidir. Bu konu yukarıda müstakil bir başlık halinde ele alınmıştı.

³⁸ Maas, Paul, translated by Barbara Flower, *Textual Criticism*, Oxford, 1958, 1.

Nüsha İlişkilerini Şemasının Çıkarılması:

Nüshaların arasında seçim yapma konusuna yeniden dönersek şunları söyleyebiliriz: Elimizde müellif nüshası varsa, bunun müellife ait olduğu kesinse, eserin müellif tarafından farklı sürümleri yapılmamışsa, müellif nüshasının asıl metin olarak seçilmesi gerekir. Eldeki müellif nüshası eserin müellifçe yapılmış bir sürümünü, diğer nüshalar başka bir sürümünü içeriyorsa, farklı sürümleri birleştirmek doğru olmayacağından; müellif nüshası bir sürüm, diğer nüshalar ayrı bir sürüm olmak üzere iki ayrı sürüm ayrı ayrı neşredilmelidir.

Bir eser (work) elimize üç ihtimal dâhilinde ulaşır:

1- Tek nüsha halinde,

-2- Birden çok nüsha ama tek rivayet (*tradition*) halinde,

3- Birden çok nüsha ve birden çok rivayet şeklinde. Bu son durumda farklı rivayetlerin müellifin eserinin iki sürümü olmasından mı, yoksa eserin müelliften sonraki edisyonlarının farklılaşmasından mı kaynaklandığı araştırılıp tespit edilmelidir.

Eğer bütün araştırmalarımıza rağmen eserin müellif nüshası olmayan sadece tek bir nüshasını elde edebilişsek yapmamız gereken, mümkün olduğunca bu nüshayı doğru okumak, tanımlamak, açmaktır. Tek nüsha eserleri neşrederken şerhlerinden, tercümelerinden ve ondan alıntı yapan eserlerden de yararlanılabilir. Genelde şerhler metin üzerinde yapılmış çalışmalar olduğundan sağlam metinler içerirler. Tercümeler de metne sadık yapıldıysa yararlıdır. Bulunabilirse ve elimizdeki nüshadan farklı bir aileden geliyorsa metin tenkidinde bunlardan yararlanabiliriz. Ayrıca eserden alıntı yapmış kitaplar araştırılarak bunlar da gerekirse metin mukayesesinde kullanılır. Bu tür yardımcı malzemeler elimizdeki mevcut nüshalar birden fazla olsa da değişik sebeplerle yetersizse yine değerlendirilmelidir.

Eğer elimizde iki nüsha var, bunlardan biri diğerine dayanıyor ve metnin inşasında tâlî nüshanın hiçbir rolü yoksa tâlî nüsha terk edilir.

Eğer elimizde birden çok nüsha var ve birbirine dayanan tâlî nüshalar elendiğinde teke inmiyorsa, elimizdeki nüshaların hangilerini esas alacağımıza kullanacağımız metin tenkidi yöntemine göre karar veririz. Biz burada metin tenkitçilerince en çok kullanılan soyağacı çıkarma yöntemine göre recensio işleminin nasıl yapılacağını kısaca anlamaya çalışacağız. Eğer soyağacı yöntemini kullanacaksak elimizdeki nüshaları karşılaştırarak soyağaçlarını tespit ederiz. Başka bir yöntem kullanılacaksa o yöntemin mantığına göre nüsha seçimi yaparız.

Soyağacı yapmanın amacı, kayıp müellif nüshasını inşadır. Bu mümkün olmuyorsa, müellif nüshasına en yakın olan arketip (*archetype*) tabir edilen kayıp ana nüsha veya nüshaların inşasına çalışılır. Bu da mümkün olmuyorsa bize ulaşan nüshaların hepsinin müşterek kaynağı olan nüshayı (*common ancestor*) inşa esas alınır.

Soyağacının temel mantığı şudur: Tesadüf veya kaza eseri olanlar hariç iki nüshanın veya rivayetin aynılığı, kaynaklarının aynı olduğunu gösterir. Meselâ, A, B, C şeklindeki üç yazma eserden A ve B’de, C’de olan bir cümle veya mısra’ın bulunmayışı, A ve B’nin kaynağının aynı olduğunu, aynı nüshadan yazıldıklarını gösterir. Burada A ve B’deki benzer harfleri karıştırma, tekrarlardan birini düşürme gibi yaygın ve kaçınılması zor hatalardaki ittifak dikkate alınmaz.

Nüshaların İlişkilerini Belirlemede Etkili Olan ve Olmayan Hata Türleri:

Nüshalardaki hatalar, belirleyici olan (*indicative errors*) ve belirleyici olmayan diye ikiye ayrılır:

Belirleyici Olmayan Hatalar: Nüshaların/versiyonların birbirine bağlanmasında ve ayrılmasında delil olarak kullanılamayan hatalardır. Buna örnek olarak genelde kâtiplerin çok fazla yaptığı ve kaçınmadıkları, satır ve mısra sonlarında tekrar edilen kelimelerden birinin düşmesi, benzer harflerin karışması gibi yaygın ve sık rastlanan hataları verebiliriz. Bu tür hatalar müşterek de olsa ayrı da olsa nüshaların ilişkisini belirlemede emin bir şekilde kullanılmaz.

Belirleyici Hatalar: Nüshaların ilişkilerini belirlemede etkili olan ve delil olarak kullanılabilen hatalardır. Belirleyici hatalar da ikiye ayrılır:

1- *Ayırıcı Hatalar (seperative errors):* Nüshaları birbirinden ayıran, onları ayrı ailelere nispet etmemizi sağlayan hatalardır. Meselâ, iki nüshadan birinde bir mısra veya pasaj düşmüşse ve bunun nüshanın kâtibi tarafından yapılmış bir tashih sonucu meydana gelmiş olma ihtimali de yoksa bu bir ayırıcı hatadır.

2- *Bağlayıcı Hatalar (Conjunctive errors):* Nüshaları birbirine bağlayan, onları aynı soya ve aileye nispet etmemizi sağlayan hatalardır. Meselâ, iki nüshanın da aynı yerinde boşluk olması veya ikisinde de aynı mısra'ın düşmesi gibi. Çünkü iki kâtibi birbirinden bağımsız olarak nüshalarını yazarken aynı yerde aynı hatayı yapmaları mümkün değildir.

Burada hatırlatılması gereken önemli bir husus, bağlayıcı hataların bazı durumlarda ayırıcı hata olarak değerlendirilebileceği ve tersinin de mümkün olduğudur. Ama buna rağmen bağlayıcı hataların çoğunda ayırıcı güç yokken, ayırıcı hataların çoğu birleştirici hata olarak kullanılabilir. Çünkü hatalar eserin özelliklerine, türüne ve geçirdiği süreçlere göre yani filoloji ilminin ve metin tarihinin verilerine göre değerlendirilir. Meselâ, klasiklerin erken döneme ait olanlarında, sonraki dönemlere ait olanlara nazaran daha önemli hatalar görülür. Bunun sebebi Bizans döneminde klasik metinler üzerinde tashihler yapılmış olmasıdır. Burada vurgulamamız gereken husus; hataları şema yapımında kullanmanın çok kolay bir şey olmadığı, çok karmaşık ihtimalleri hesaplamak gerektiği, bunun çok önemli bir yetenek ve tecrübe gerektirdiğidir.

Şimdi hataların şemada kullanılmasına örnek olarak elimizde A ve B diye iki nüsha olduğunu düşünelim:

Eğer bu ikisi arasında hiçbir müşterek (birleştirici) hata yoksa bu iki nüsha tamamen ayrı kanallardan ve ayrı ailelerden gelmektedir.

Eğer aralarında müşterek hatalar var, ayrıca da kendi hataları varsa o zaman aralarında üç ihtimal mevcuttur:

1- A nüshası, B'nin bütün hatalarını tekrar ediyor, ayrıca B'de bulunmayan ilave hataları varsa, bu durumda A, B'den yazılmıştır. O yüzden B'nin bütün hatalarını kopya etmiş ayrıca yazım esnasında her kâtip gibi kendi de farklı hatalar yapmıştır.

2- Birincinin tersidir. Yani B'de, A'nın bütün hataları tekrar edilmekle birlikte, A'da fazladan hatalar varsa bu durumda B nüshası, A'dan yazılmıştır.

3- A nüshası, B'nin bütün hatalarını değil bazı hatalarını içeriyor, ayrıca kendi hataları da varsa bu durumda A ve B ikisi de birbirinden yazılmamışlar, müşterek olarak başka bir nüshadan (a) yazılmışlardır. Buradaki müşterek hata stoğu müşterek asıldan (a) gelmekte, ayrıca her ikisinin de hususi hataları bulunmaktadır.³⁹

Elimizdeki nüshaların sayısı ne olursa olsun her bir nüshayı diğerine göre ayrı ayrı ikişerli olarak inceleyip ihtimalleri teke indirmeliyiz.

Maas, nüsha sayısı arttıkça teorik olarak yapılabilecek şema sayısı ihtimalinin matematik olarak değil geometrik olarak arttığını belirtmekte ve şöyle demektedir: Eğer elimizde A, B, C gibi üç nüsha varsa o zaman teorik olarak 22, dört nüsha varsa 250, beş nüsha varsa 4.000 farklı şema ihtimali söz konusudur.⁴⁰ Tabii ki bu olabilecek bütün ihtimallerin toplam sayısıdır. Gerçekte bu sayıda bir ihtimal çokluğu söz konusu olmaz. Aksi halde şema yapmak imkânsız olurdu.

Elimizde üç nüsha olduğunu varsayarsak ihtimallere göre durum şöyle olur: Üçünde de müşterek hatalar var ama kendilerine mahsus ayırıcı hatalar yok ve aynı döneme ait iseler iki ihtimal söz konusudur: Ya üçü de kayıp bir nüshadan, ya ikisi üçüncüden, yazılmıştır. İkisinin üçüncüden yazılma ihtimali durumunda üç alternatif vardır: Ya A'dan, diğer ikisi; ya B'den, diğer

³⁹ Willis, James, Latin Textual Criticism, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1972, 14-15.

⁴⁰ Maas, 47.

ikisi; ya da C'den, diğer ikisi yazmıştır. Bunlardan birisinin veya ikisinin tarihleri kesin bir şekilde sonraki dönemlere aitse o zaman bu üç ihtimalden bir kısmı ortadan kalkar. Araya bir kayıp nüsha girme durumunda ise yine üç ihtimal mevcuttur: Ya A'dan yazılmış kayıp bir nüshadan diğer ikisi veya B'den yazılmış kayıp bir nüshadan diğer ikisi, ya da C'den yazılmış kayıp bir nüshadan diğer ikisi yazılmışlardır.

Sadece müşterek hatalarla şema yapamayız. Ayırıcı hatalara da bakmalıyız. Bu üç nüshada bulduğumuz ayırıcı hatalarla hiçbirinin diğerinden yazılmadığını kanıtlayabilirsek o takdirde bu 22 ihtimalden 18'i ortadan kalkar ve geriye sadece 4 ihtimal kalır. Onlar da şu şekildedir:

Bu dört ihtimalden hangisinin geçerli olacağına elimizdeki üç nüshadan ikisinde, üçüncüye karşı bağlayıcı/müşterek bir hata bulunup bulunmamasına göre karar veririz.⁴¹

Eğer metin tenkidine esas olacak nüshanın seçiminde soyağacı yöntemi dışında başka bir yöntem kullanacaksak o takdirde birinci aşamada yapılacak işlemler değişir ve kullanılacak yöntemlere göre işlem yapmak gerekir.

İkinci Aşama ve İşlem: *Metnin Tamir Edilmesi (emendatio)*

Değişik nüshalarla nakledilmiş olan metni "aslî durumuna döndürme/restore etme/düzeltilme/tashiḥ" teşebbüsüne *emendatio*" denir.

Yazma ve rivayetlerin soyağacını çıkarmada amaç, müellif nüshasını veya ona yakın en sağlam metni inşa etmektir. Eğer böyle bir metni inşa etti-

⁴¹ Maas, 42-49. Maas'a bu hatalara dayanan yöntemi konusunda tenkitler yöneltilmiştir. Bkz: Mc. Donalds, A.A. Textual Criticism, The Classical Oxford Dictionary by Hammond-Scullard, Second Edition, Oxford, 1970; Pasquali, Giorgio, Storia Della Tradizione e Critica del Testo, Florence, 1934; 2.nd ed. 1952.

ğimiz kanaatinde isek, o zaman zaten o metni tenkitli neşre esas olarak alırız. Fakat bu teorik olarak mümkün gözüксе de pratikte çoğunlukla mümkün olmaz. Çünkü elimizdeki mevcut nüshalar her zaman bize bu imkânı vermez. İnşa ettiğimiz arketip (*archetype*) denen metinlerle müellif arasında asırlar bulunabilir ve bu aradaki boşluktaki nakil sürecinde metin yine önemli değişimlere uğramış olabilir. O yüzden genellikle *resensio* safhasında elde edilen metinler farklı alternatif okumalar ve çok değişik hatalar içerirler. metin tenkidinin aslî görevi zaten farklı okumalar arasında tercih yapmak ve hataları düzeltmektir. Birinci aşama bu ikinci aşamaya sağlam bir altyapı hazırlamak için vardır. Bu yüzden asıl amacı vurgulamak bakımından, metin tenkidi "*emendatio*"dan ibarettir dersek hata etmiş sayılmayız.

Bazı yazarlar bu tamir ve tashih işlemini iki aşamaya ayırırlar: *Examinatio ve emendatio*.

Seçtiğimiz metni tarayıp hatalar olup olmadığını kontrol etme işine "*examinatio*", tarama sonucu tespit edilen hataların düzeltilmesine de "*emendatio*" derler. Latince *examinatio* sınama, kontrol etme; *emendatio* ise hataları tashih etme anlamına gelir. Burada bunlar birbirinden bağımsız iki ayrı işlem olduğu zannedilmemelidir ve illa önce biri sonra diğeri yapılacak anlamı çıkarılmamalıdır. Bunlar iç içedir. Burada ayrı iki kavram kullanılması yapılacak işlemin iki farklı boyutu olduğunu vurgulamak içindir.

Bu hataların düzeltilmesi için tenkitçi; çok ciddi bir yetenek ve geniş bir birikim ve tecrübe yanında, çalıştığı eserin türü, özellikleri, müellifi, müellifin fikirleri, anlayışı, dönemin tavrı, tarzı hakkında geniş ve derin bir malumat sahibi olmalıdır. Dönemin ve müellifin stilini ve üslûbunu kavrayabilmelidir. Çünkü her yazarın kendi metin kurgusu, kelime haznesi, edebî formu, stili vardır. Yazar hakkında bütün bildiklerimizden yola çıkarak, onun ne yazabileceğini tasavvur edebiliriz. Ayrıca paleografi ilmi, kâtiplerin değişik dönemlerde orijinal metinlerde ne tür bozulmalara yol açtığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla *examinatio ve emendatio*; yetenek, bilgi ve tecrübenin sentezinden oluşan bir ustalık gerektiren bir işlemdir. Bu yüzden bu işlemleri, kehanet ve ustalıklı öngörü anlamına gelen "*divinatio*" tabiriyle ifade edenler de olmuştur.

Tenkitchi, metindeki hataları çok iyi fark edebilmelidir. Hataların düzeltilmesinde sübjektiviteden uzak kalabilmek ve objektif kanıtlara dayanmak esastır. Bu kanıtlar dâhilî (*internal*) ve haricî (*external*) olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kanıtların dâhilî ve haricî oluşunun kriteri, bibliyografi uzmanları ile metin tenkidi uzmanları arasında farklıdır. Bibliyografi uzmanları kitabın fizikî özelliklerinden elde edilen kanıtların tamamını dâhilî kanıtlar grubuna sokarlar. Onlar için haricî kanıtlar kitap dışındaki kaynaktan gelen kanıtlardır. Metin tenkitçilerine göre ise kanıtların tanımı şu şekildedir:

a)- **Haricî Kanıtlar** (*external evidences*): Yazma nüsha ile ilgilidir. Nüshanın fizikî özellikleri, tarihî, kaynakları, diğer nüshalarla ilişkileri, varyantların coğrafi dağılımı gibi kanıtlardır. Bu kanıtların bir kısmı şema safhasında ortaya çıkmaktadır.

b)- **Dâhilî Kanıtlar** (*internal evidences*): Nüshalar arasındaki metin farklılıkları (*readings*) tarafından sağlanan kanıtlardır.

Kanıtların hangi gruba sokulacağı aslında önemli bir problem değildir. Bu kalıpların dâhilî mi haricî mi olduğu, farklı disiplinlerin kitaba farklı yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Tasnif, doğrudan kanıtın değeri üzerinde bir etkiye sahip değildir. Metin tenkidi açısından önemli olan, kanıtların bizatihî değeridir. Fakat metin tenkitçileri arasında, dâhilî kanıtların mı yoksa haricî kanıtların mı daha objektif olduğuna dair tartışma vardır. Bazıları haricî kanıtları objektif ve kuvvetli, dâhilî kanıtları ise daha sübjektif olarak nitelerken; bazıları böyle bir mutlak değer ayırımı yerine kanıtların değerinin duruma göre değişebileceğini savunurlar.⁴²

Tenkitchi, bir maden mühendisine benzer. Maden mühendisi, bir altın tabakasının yeryüzüne çıkmış bir bölgesini değişik yerlerden delerek aldığı örneklerle kanıtlarını elde eder. Tenkitchi de elindeki metnin kendisine ulaşan nüshalardan, çok önceki dönemlere ait durumunu ortaya çıkaran dâhilî ve

⁴² Dahilî ve haricî kanıtların tanımları ve değerleri üzerinde kayda değer bir tartışma için bkz: Tanselle, Thomas, *Textual Criticism And Scholarly Editing*, The University Press of Virginia, 1990, Charlottesville and London, 290-2.

hâricî kanıtlar bulabilir. Hiçbir önemli yazarın eseri üzerinde değişik çalışmalar yapılmadan kalmamıştır. O yüzden elimizdeki eserin şerhlerinde, tercümelerinde ve başka müelliflerce yapılan alıntılarında da kanıtlar bulanabilir.

Restorasyon işi öncelikle, yazarın ne yazabileceği, bağlamı, stili, kelime haznesi, eserini oluştururken benimsediği prensipler gibi dâhilî kanıtlara dayanmalıdır. Fakat unutulmamalıdır ki; dil ve stille ilgili aceleci kesin genellemeler vahim sonuçlara yol açar. Aslında dâhilî kanıtlar, metinden çıkarılan kanıtların yine metnin tashihinde kullanılması sebebiyle döngüselidir. Tenkitçiler bunun farkındadır. Fakat bu döngüsellikten kurtulmak mümkün olmamakla beraber, Lachmann'ın dediği gibi bu döngüye ustaca ve ihtiyatla ayak basmalıdır.⁴³ Fakat çok zaman bu kanıtları fark edememekten veya fark edip yanlış değerlendirmekten dolayı düzeltmede hatalar yapma riski yüksektir. İşin en kritik noktası neyin hata olduğu, neyin olmadığının tayinidir. Çünkü hata olmayan bir yerde hata olduğu kararı verirsek metni tamir ediyim derken bozmuş oluruz. Kaldı ki çok zaman elimizde hataları tespit için yeterli kanıt olmaz. Çok zaman tenkitçi metnin bir yerinde bir problem görür, orada hata olup olmadığı, varsa nasıl düzeltileceği konusunda yeterli delil ve karine bulamaz. Varsayım ve tahminlerde bulunarak metni tashih zorunda kalır. Buna "*conjectural emendation: tahminle düzeltme*"⁴⁴ denir.

Metinlerin bozulmasında tarih boyunca yapılan bu tahmine dayanan düzeltmelerin çok önemli rolü olmuştur. Hatta bazı metin tenkitçileri bunu, metinlerin başına gelmiş ve gelebilecek en kötü bozulma olarak nitelendirmişlerdir. Çünkü kâtip hataları ve nüshaların tahribi sonucu meydana gelen bozulmaların tespiti ve tayini bu kasıtlı değiştirmelere göre daha kolay düzeltilebilir. Metin tenkidi tarihinin verileri bize pek çok eserin hem uzmanlarca, hem de ehil olmayanlarca yapılan tahmine dayanan tashihlerle bozulduğunu göstermektedir. Bu matbu eserler için de söz konusudur. Birçok ese-

⁴³ Kenney, Britannica, XX, 617.

⁴⁴ "Conjectural Emendation" deyimini ilk defa Amerikan bilim adamı B. L. Gildersleeve tarafından kullanılmış ve "Elimizdeki yazmalara başvurarak kaybolan yazmalara ulaşma" şeklinde tanımlanmıştır.

rin basım safhasında yapılan yanlış tashihler sonucu hatalar taşıdığı bilinen bir şeydir. Tashih işinin ne kadar riskli olduğunu ve bu konuda çok meşhur uzman kişilerin bile önemli hatalar yapabildiğini gören bazı tenkitçiler, aşırı muhafazakârlık denen bir tutum benimseyerek metinlerdeki hiçbir hatanın düzeltilmeden aynen korunmasını savunacak kadar ileri gitmişlerdir. Bu tavra hem tarihte hem günümüzde rastlanır.

İslâm tarihinde de rastladığımız nüshaları tashih ederken hatalar düzeltilmeli mi, olduğu gibi mi bırakılmalı tartışması böyle bir endişenin ürünüdür ve problemin farkında olduklarının göstergesidir. Tabîî burada benimsenecek tavır ifrat ve tefrit olmamalıdır. Ne metindeki hiçbir hataya dokunmamak, ne de aşırı bir güvenle tashihler yapmak doğrudur. Eğer metinde hiçbir hataya dokunmayacaksak o zaman niçin tenkitli neşir yapıyoruz sorusuna cevap vermek zorlaşır. Buna, sadece metinlerdeki varyant farklılıklarını tespit edip en doğru varyantı seçmek, metin tenkidi için yeterlidir şeklinde cevap verilebilir. Bu da bir yaklaşımdır ve tartışılabilir. Ama bize göre, hataların tashihi yapılmalı ama bu tashihler objektif ve sağlam kanıt ve karinelelere dayandırılmalıdır. Bu yapılmıyorsa tashihte çok ihtiyatlı ve titiz davranılmalıdır. Bundan da önemlisi yapılan tenkitli neşirler sürekli eleştiriye tâbî tutularak, ilmî kontrol mekanizması en verimli şekilde çalıştırılmalıdır.

Hataların düzeltilmesinde yaygın ve hususi hataların iyi bilinmesi gerekir. Yaygın hatalar: Genel olarak bütün yazmalarda sık rastlanan ve insanî zaatlardan kaynaklanan hatalardır. Bu hata türlerini bilmek için metin tenkidi el kitaplarındaki hata listelerinden yararlanılabilir. Hususi ve özgün hatalar için ise tenkitçinin hayatı boyunca rastladığı hataların cetvelini çıkarması bu konuda birikim kazanması tavsiye edilmektedir.

Metin Tenkidi Kuralları

Metin tenkitçileri, metinlerin varyantları arasındaki farklılıklar arasında tercih yaparken bunu bir takım objektif kriterlere ve delillere dayandırma ihtiyacı hissetmişlerdir. Zaten işin ilmî yönlerinden en önemlisi bu kanıtlar meselesidir. Bunların, hâricî ve dâhilî kanıtlar şeklinde ikiye ayırdıklarını yukarıda belirtmiştik.

Bu kanıtları "*Metin Tenkidi Kuralları: canons of textual criticism*" ismi altında formüle etme teşebbüsleri de olmuştur. Batı metin tenkidi tarihinde, tenkit kuralları formüle etmekle meşhur olan kişilerin önde gelenleri Bengel, Griesbach, Westcott-Hort ve B. Aland-K. Aland'dır. Bu kuralları kimisi iki maddeye kadar indirirken, kimisi bir düzineye kadar çıkarmaktadır. Bazı kurallar hepsinde müşterek iken, bazıları özgündür.

Her tenkitçi bu kuralların mutlak olarak genel geçer olmadıklarını, çok zaman istisnaları olduğunu, her zaman, her durumda ve her eser için geçerli olmayacaklarını, her bir eser için özgün kriterler gerekebileceğini ısrarla belirtmektedirler.

Metin tenkidi kurallarına girmeden önce bu kuralların ifadesi esnasında sıkça kullanılan "*reading*" kavramı üzerinde bir açıklama yapma zarureti vardır. İngilizce metin tenkidi kitaplarında devamlı kullanılan bu İngilizce kelime bilindiği gibi okuma anlamına gelmektedir. Fakat bu kelime metin tenkidi kitaplarında kullanıldığında bildiğimiz kitap okuma anlamına değil, lafız ve varyant farklılıkları anlamına gelir. Dolayısıyla bu kuralları tercüme ederken "*reading*" kelimesini "okuyuş" veya "okuma" şeklinde tercüme edeceğiz ve varyant farkı anlamına kullanacağız. Bu kavram, metnin yazıldığı alfabenin özelliklerine göre aynı lafzın farklı okunuşlarını ifade edebileceği gibi, lafız ve ibare farklılıklarını da ifade eder.

Haricî Kanıtlarla İlgili Kurallar:

1- En iyi okuma, en sağlam yazmalarla/nüshalarla desteklenendir. Metinler bize yazmalar vasıtasıyla ulaştığına göre, vasıtaların sağlamlığı, onların taşıdıkları metnin sağlamlığının delilidir.

2- Farklı coğrafyalardan nüshalarla desteklenen okuma en iyi okumadır. Çünkü bunlar birbirlerinden bağımsız olduklarından ittifakları metnin sıhhatine işaret eder.

3- En iyi okuma, farklı ailelerden gelen nüshaların desteklediği okumadır.

4- En eski nüshalarla desteklenen okuma en iyisidir.

5- En çok nüsha ile desteklenen okuma, en iyi okumadır.

Bunlardan özellikle son ikisi eleştiriler almıştır. 5 numaralı kural daha çok eleştiri almıştır. Çünkü soyağacı şeması yaparken temas ettiğimiz gibi aynı kaynaktan geliyorsa nüsha çokluğu fazla bir değer ifade etmez. Bu gerçek metin tenkidi çevrelerinde meşhur olan "kanıtlar sayılmamalı, tartılmalıdır" şeklindeki çok eski özdeyişle çok güzel ifade edilmiştir. Ama buradaki nüsha çokluğunu, farklı kanallardan gelen nüshaların çokluğu olarak anlarsak kuralı tenkide mahal kalmaz.

Dâhilî Kanıtlarla İlgili Kurallar:

1- Daha kısa olan okuma daha iyidir. Bu kural, metin tenkidi kitaplarında Latince "*Lectio brevior praeferenda*" şeklinde ifade edilir.

2- Daha zor olan okuma daha iyidir. Bu kurala metin tenkidi kitaplarında Latince "*difficilior lectio potior*" ifadesiyle atıfta bulunulur. Bu kuralı ilk defa Johann Albrecht Bengel, (1687-1742) 1734'deki Grekçe İncil neşrinde dile getirmiştir.

3- Yazarın stiline en iyi uyan okuma en iyidir.

4- Diğer okumaların kaynağını ve sebebini en iyi açıklayan okuma en iyidir.

5- Yazarın fikirlerine ve bağlamına en uygun okuma en iyidir.

6- En gerçek anlamı ifade eden okuma en iyidir.

7- Metnin ait olduğu toplumun ifade biçimine ve dili kullanımına en uygun olan okuma en iyidir.

8- Alışıldık olmayan kelimeler içeren okuma en iyidir.

9- Kâtibin alışkanlıklarına aykırı olan metin en iyidir.

10- Kâtibin önyargılarını bozan ve ihlal eden metin en iyidir.

11- Tasavvur edilebilecek her hatayı, bir kâtibin yapması muhtemeldir.

12- Paralel pasajlarla uyumsuz okuyuş en iyidir. Çünkü yazarlar paralel pasajlardan, onları birbirlerine uyumlu hale getirecek alıntılar yaparlar. Dolayısıyla uyumsuz okuyuş daha özgün ve sağlamdır.

13- Kâtipler çok zaman metinleri gramer ve dil açısından daha mükemmel hale getirmeye çalışırlar. Bu yüzden gramer ve dil kurallarına tam uymayan metin iyidir.

Görüldüğü gibi bu kuralların bir kısmı birbirine zıttır. Bu kurallardan ilk ikisine 18. yüzyıldan beri pek çok metin tenkitçisi tarafından çok yaygın olarak atıfta bulunulur.

Bu kurallar üzerinde birçok tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmaları aktarmak bu tebliğin sınırlarını aşar.

8- İSLÂMÎ İLİMLER ve METKİN TENKİDİ

İslâmî ilimlerle ilgili bütün eserlerin uygun metin tenkidi yöntemleriyle neşri, neşredilmiş eserlerin elden geçirildikten sonra, gerekli standartlarda neşredilmemiş olanların yeniden neşirlerinin yapılmasının gerekliliği hususunda herkes hemfikirdir sanıyorum. Daha önce tahkikli neşir adı altında neşredilmiş eserlerin pek çoğunun, ya yeterli nüsha araştırması yapılmadığından veya yöntem hatalarından dolayı yeniden neşredilmesi gerekmektedir. Arap Dünyası'ndaki yaygın bir uygulama, herhangi bir eserin daha önceki neşirlerinin sürekli ofset baskısının yapılmasıdır.

Özellikle şarkiyatçılarca veya Müslüman nâşirlerce yapılan tahkikli neşirler çok zaman hiçbir eleştiriye tâbî tutulmaksızın veya gözden geçirilmeksizin defalarca basılmaktadır. Bu baskılarda çoğu kere eserin orijinal baskısına hiçbir atıf yapılmamakta veya yeni bir baskı imiş gibi sunulabilmektedir. Bunun tipik bir örneği şu anda elimizde Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde (cod. or. 927) yegâne yazma nüshası bulunan İbn Hazm'ın (456/1064) "*Tavku'l-Hamâme*" isimli eseridir. Eser ilk defa 1924'de Petrof tarafından bazı tashihlerle neşredilmiştir. O tarihten itibaren Arap Dünyası'nda eserin ders kitabı da olmak üzere çok sayıda baskıları yapılmıştır. Bu baskıların sadece 1980'de İhsan Abbas tarafından yapılan bir tanesinde yazma nüsha incelenmiş, diğerlerinin hiçbirisinde yazma incelenmeden Petrof'un matbu nüshası esas alınarak neşirler yapılmıştır.

Jun Just Witkam, Petrof'un bu neşrindeki bir kelime düşmesinin kendinden sonraki bütün baskılarda tekrar edilmesi gibi çok sağlam bir delile dayanarak, bir tanesi hariç bütün baskıların Petrof'un neşrine dayandığını tespit etmiştir. Biri hariç bütün naşirler, tek yazma nüshası olan bu eserin yazmasını görme ihtiyacı duymadan, Petrof'un neşrini tekrarlamışlar, bazen bununla da kalmayıp kendilerince düzeltmeler yapmışlardır.⁴⁵ Bir eserde tashih yapacak kişinin kesinlikle yazma nüshalara ve sağlam karinelere dayanması gerekmektedir. Çünkü paleografik kanıtlar ve karineler ancak bu şekilde doğru değerlendirilebilir.

Metin tenkidi konusunda ülkemizde yapılması gerekenler de aşağı yukarı bellidir. Çünkü birçok konuda akıl için yol birdir. Tenkitli neşir işi fertlerin gayretleri veya yayınevlerinin pazar anlayışlı yayın politikalarına bırakılmayacak kadar önemlidir. Ayrıca çok önemli ekonomik meblağlar, organize faaliyetler gerektirmektedir. Hepsinden de önemlisi başta üniversitemizde bir metin tenkidi eleştiri, tartışma ve uygulama geleneğinin oluşturulması gerekmektedir. Üniversitemizde bölümler açılmalı, buralarda uzman yetiştirmenin yanında metin tenkidi projeleri başlatılmalı, gönüllü organizasyonlar projeleri her açıdan desteklemelidir. Artık projeler hem ülke içinden hem de ülke dışından fon bulma konusunda çok şanslıdırlar.

Yukarıda bir kısmını zikrettiğim fonlar yanında daha başka imkânlar da bulunabilir. Özellikle Türkiye'de hiçbir üniversitede metin tenkidi ile ilgili bir birimin bulunmaması çok ilginç ve hazindir. Bundan da öte Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, TÜBİTAK, TÜBA, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi resmî kurumlar yanında; özel vakıflar, dernekler ve şirketler, klasiklerimiz için metin tenkidi ve neşri projeleri başlatabilirler. Ama bütün bunların olabilmesi için en önce yapılması gereken âcil uzman ihtiyacının karşılanmasıdır. Çünkü metin tenkidi her bilim adamının yapabileceği bir şey değildir. YÖK, Millî Eğitim ve Kültür Bakanlıkları eğitim projeleri başlatmalı, Üniversiteler bölümler açmak için ha-

⁴⁵ Witkam, Jun Just, Establishing The Stemma: Fact or Fiction? Manuscript of the Middle East, v. 3, 1988, Leiden, 90-92.

rekete geçmelidir. Bu uzmanlar yetiştiğinde onlar zaten akademik zorunluluklar gereği doğal olarak metin tenkidi faaliyetleri yürüteceklerdir. Tenkitli neşirler öncelikle popüler alana değil ilim erbabına hitap ettiğinden, olaya pazar mantığıyla bakılmamalı, yayınlanacak eserleri dünya kütüphanelerine satabilme dışında pazarlama bahaneleri arkasına saklanılmamalıdır. Yayınevleri de imkânları ölçüsünde bu kervana katılmalıdırlar.

Metin tenkidi faaliyetleri için öncelikli olarak müesseseler kurarak işe başlamak yerine projeler başlatmak daha isabetlidir. Ülkemizde sıkça rastladığımız yanlış bir anlayış vardır ki, önemli bir iş için hemen bir kurum kurulması önerilir. Sonra bu kurumun teşekkülünde ayak oyunları başlar, birileri buraları ele geçirmeye çalışır, birileri dışlandıği için küser, sonra bu kurumlar maddî ve manevî bir arpalığa dönüşür. Belli projeleri olmadan, alt yapısı hazırlanmadan, yeterli sayı ve ehliyetle eleman ve uzman yetiştirilmeden kurulan birçok kurum işlevini yerine getiremez durumdadır. Metin tenkidi faaliyetleri için de aynı hataya düşülmemesi için, öncelikle uzmanlar yetiştirilmeli, sonra finansmanı sağlanmış projeler başlatılmalı ve bu projeler organizatörlerince, açık, şeffaf ve rekabetçi şartlarda ehil kişilere ihale edilmelidir.

Metin tenkidi ve İslâmî ilimler konusunda asıl söylemek istediklerim çok kişinin hemfikir olduğunu düşündüğüm bu önerilerden ibaret değildir. Ben bu çalışmamda ilmî neşrin teorisi ve pratiğinde çok şeyler yapmamız gerektiğini ifade ile birlikte, metin tenkidi yöntemlerinin sadece tenkitli kitap neşrinde değil başka amaçlarla da kullanılabilme potansiyeline dikkatleri çekmek istiyorum.

Daha önce metin tenkidinin kitap neşrine indirgenmemesi gerektiğini, aslında metin tenkidinin metin tarihi demek olduğunu, ayrıca en ufak metin parçalarının ve pasajlarının da metin tenkidine tâbî tutulacağını belirtmiştim.

İslâmî ilimlerin hepsinde geçmişten gelen birtakım rivayetler önemli yer tutar ve bu ilimler bunlar üzerine kuruludur. Tefsir ilminde Me'sûr tefsir rivayetleri, Fıkıh ilminde fukahâdan nakledilen görüşleri, kelam ilminde geçmiş kelamcılara nisbet edilen görüşler, siyer ve tarih literatüründeki binlerce

rivayet çok zaman hiçbir tenkide tâbî tutulmadan asırlar boyu kitaplarda nakledilir durur. Bunların çoğunun isnadları yoktur. Sahih olup olmadıkları belli değildir ve ilgili uzmanların çoğu bunu genellikle sorun etmemektedirler.

Tespit edebildiğim kadarıyla tefsirle ilgili rivayetleri konu edinen nadir çalışmalardan birisi Herbert Berg'e aittir.⁴⁶ Eleştiriye açık yönleri olsa da, metin tarihi, literatür tarihi, metin tenkidi, rivayet tenkidi ve analizleri ile ilgili üzerinde tartışılmaya değer değerlendirme görüşler içeren bu eser ülkemiz tefsircileri arasında bir çalışma⁴⁷ dışında ilgi görmemiştir. Çünkü Türk ilahiyat camiası henüz kaynak tarihi ve tenkidine yeterince ilgi duymamaktadır.

Ne ilginçtir ki hadîs ilminde de durum aynıdır. Hadislerin tenkidinde bunca ince eleyip sık dokuyan hadîs âlimleri, hadîs ilimleri literatüründe geçmiş muhaddislerden nakledilen ilmî konulara dair rivayetlerin sıhhatlerini yeteri kadar irdelemezler. Bu konularda uydurma faaliyeti bulunmayacağı kimse savunamaz. Kaldı ki uydurma olmasa bile nakil esnasında hatalar kaçınılmazdır. En azından bu tür rivayetler beşerî hatalar sonucu bozulurlar. Dolayısıyla, tefsir, kelim, fıkıh, siyer, İslâm tarihi, biyografi gibi literatürdeki İslâmî ilimlerin kullandığı her türlü rivayet, her türlü tenkide tâbî tutulmalıdır. Bu referansların arasında önemli miktarda çelişkili, çelişkili olmasa da problemli olanlar vardır. Bu rivayetlerden bir kısmının sonradan geçmiş otoritelere isnad edildiğine dair ciddî iddialar ve kuşkular vardır.⁴⁸

Bazı Sahabe ve Tabiûn'un sözlerinin ve görüşlerinin Hz. Peygamber'e isnad edildiği, ona aitmiş gibi aktarıldığı tarihî bir olgudur. Hadis ilminde bu problem "ref' : رفع " sorunu diye isimlendirilir. Bu konuda yapılmış olan bir doktora tezi çalışması, hadîs diye bilinen pek çok rivayetin aslında Hz.

⁴⁶ Berg, Herbert; *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of muslim Literature: From The formative Period*, Curzon Pres, 2000.

⁴⁷ Koç, Mehmet Akif, *Tefsir Rivayetlerinin Güvenilirliklerini Belirlemek Amacıyla Herbert Berg Tarafından Geliştirilen 'Uyum' (Consistency) Teorisi Üzerine*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV-2, 45-56 (2004).

⁴⁸ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul, 1956, 187 de tefsirlerde sonraki filologlara dair bazı izahların İbn Abbas ve Mücahid'e isnad edildiğini kaydeder.

Peygamber'e ait olmadığını ortaya koymakta ve buna çok sayıda örnek vermektedir.⁴⁹ Bu ref' probleminde olduğu gibi bazı otoritelere de onlara ait olmayan görüş ve rivayetler isnad edilmiştir. Dolayısıyla bütün İslâmî ilimler dayanakları olan her türlü rivayeti; sıhhat, kaynak ve metinlerindeki bozulmalar açısından yeniden tenkide tâbî tutmak durumundadırlar. Çünkü bu konulardaki kuşkulular ilmî yayınların sınırlarını aşmış, internet sitelerinde popüler düzeyde tartışılır hale gelmiştir. Bunların toptancı senaryo ve teorilerle halli mümkün değildir. Bu referanslar, ilgili şahısların eserleri varsa ve bize ulaşmışsa oralardan, yoksa başka eserlerden çapraz kontrol yöntemiyle, o da yoksa tek tek kaynak tenkidi ve metin tenkidine tâbî tutularak eleştirmeye muhtaçtır. Bu aslında ilmî bir lüks değil çok âcil bir meseledir. Çünkü her bilim adamı sözlü ve yazılı olarak bunları kullanıp durmaktadırlar. Bunların bir kısmı kitapların tenkitli neşri ile çözülsün bile hepsinin bu yolla eleştirilmesi mümkün değildir, çünkü bunlar zaten o kitaplar vasıtasıyla aktarılmaktadır. Sadece İslâmî eserlerin ilmî neşrini yapmakla bu tür problemleri çözemeyiz. Bütün rivayetlerin ayrı ayrı ele alınması değişik açılardan tenkide tâbî tutulmaları gerekmektedir.

Son olarak vurgulamak istediğim husus; ülkemizde ve İslâm ülkelerinde, geçmişten günümüze ulaşan her türlü metinle hangi amaçla olursa olsun uğraşan herkesin; elindeki metnin tarihî serüveni, orijinaline ne ölçüde yakın olduğu, ilmî kriterlerle bize sunulmuş olup olmadığı konularında bir bilinç ve hassasiyete ulaşmadıkça ilmî ve entelektüel seviyemizin belli bir düzeyden öteye geçemeyeceğidir. Elimizdeki her kitabı veya metni bu bilinçle irdelemedikçe veya buna gerek hissetmedikçe, ilmî ve fikrî çalışmalarımızın temellerinin sağlamlığı ve dayanakları daima tartışmaya açık olmaya devam edecektir.

Metin tenkidi yazarların ve metnin isnad edildiği ilk otoritelerin özgün lafız ve ifadelerini tam olarak elde etmeye imkân vermese bile yine de metinlerdeki pek çok bozulma ve değişmeyi düzeltme imkânı sunmaktadır. Bir

⁴⁹ Suiçmez, Yusuf; Hadiste Ref' Problemi (Mevkuf ve Maktu Hadislerin Rasulullah'a İzaresi) Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

şeyin tamamı elde edilemiyor diye tamamen terk edilmesi gerekmez. Kaldı ki neyi ne kadar elde edilebileceğimiz, baştan verilecek peşin yargularla değil, yapılacak çalışmalar sonunda ortaya çıkacaktır.

SONUÇ

“Metin Tenkidi” kavramı ilmî ve akademik bir faaliyet olarak ele alındığında en temel anlamıyla metinlerdeki bozulma ve değişmelerin düzeltilmesi anlamına gelir. Bu tanım metinlerin mekanik bir şekilde düzeltilmesi veya yazma ve matbu eserlerin ilmî olarak neşredilmesine indirgenmemelidir. Çünkü metinlerin düzeltilmesi her zaman sadece elimizdeki yazma ve basma mevcut nüshalar üzerinde çalışarak mümkün olmayabilir. Bunun için çok zaman elimizdeki metnin bütün hikâyesini bilme zorunluluğu vardır. Ayrıca elimizdeki metinlerin çoğu, -ister bir yazara ait olsun, ister derleme olsun- bir defada son şeklini almış değil, zaman içerisinde tekâmül ve teşekkül etmiş olabilir. Bu yüzden metin tenkidi ancak, “metin tarihi” zemininde icra edilirse isabetli sonuçlar alınabilir. Her metin tenkitçisi elindeki metnin ilk kaynağından elimizdeki son şekline kadar tarihinin, geçirdiği aşamaların hesabını vermek durumundadır.

Metin tenkidini sadece bozulmuş metinlerin düzeltilmesine indirgemek çok dar ve geriye yönelik bir bakış açısının ürünüdür. Oysa metin tenkidi sadece geçmişte bozulmuş metinleri düzeltme ile uğraşmak yerine, metinlerin üretim ve nakil aşamalarında bugüne ve geleceğe yönelik tedbirler geliştirmek, geçmişteki metin üretim ve nakil faaliyetlerinde metnin orijinalini korumaya yönelik ne tür tedbirler alındığını da incelemek ve irdelemek durumundadır. Bunu sağlık ve tıp konusundan bir benzetme ile açıklayabiliriz. Tıp bilimi sadece hastalıkları tedavi ile yetinir, sağlığın korunmasına yönelik tedbirleri ve faaliyetleri göz ardı eder veya ihmal ederse hatalı bir davranış içine girmiş olur.

Aynı şekilde metin tenkidi disiplini bozulmuş metinleri düzeltmeye verdiği önemden daha fazlasını metinlerin bozulmalara karşı korunması konusunda da göstermelidir. Olaya bu açıdan bakıldığında metin tenkidi, sa-

dece sınırlı sayıda uzmanın faaliyeti olmaktan çıkar, bütün metin üretim ve nakil aşamalarındaki aktörlerin hassasiyeti ve titizliğini gerektiren bir toplumsal ve kültürel faaliyete dönüşür.

Değişik kültürlerin metin tenkidindeki geçmiş ve bugünkü yerini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Bu açıdan baktığımızda İslâm Medeniyeti'nde, başını hadîs âlimlerinin çektiği metin tenkidi faaliyetinin; hem metinlerin bozulmasını önlemeye yönelik tedbirler, hem de bozulan metinlerin düzeltilmesi konusunda çok yüksek düzeyde bir bilinç, titizlik ve hassasiyet sergilediklerini görürüz. Günümüz İslâm Dünyası'nın bu düzeyi çağdaş imkânlar doğrultusunda daha ilerilere götürmek gibi bir görevi varken, geçmiş düzeyi koruyabildiği bile tartışmalı bir hale gelmiştir. Bunun çözümü, başta ilim erbabı olmak üzere metinlerle uğraşan herkesin bir metin tenkidi bilincine ulaşmasıyla mümkün olacaktır.

İslâmî metinlerin tenkidinde iki tür metni birbirinden ayırmak gerekir: Bir yazar tarafından yazılmış eser ve metinlerin tenkidinde metinlerin tarihî serüveni zemininde genel metin tenkidi kuralları uygulanır. Başta hadîs olmak üzere bütün İslâmî ilimlerdeki rivayetlerin metin tenkidine gelince; sadece rivayet metinlerinin rasyonel, tarihî ve Kur'ân'la tenkidi ile yetinen rivayetin metninin tenkidi anlamındaki tenkit anlayışı çok dar bir bakış açıdır.

Her şeyden önce rivayetlerin, metinlerindeki bozulmalar düzeltilmeden bu tür tenkide tâbî tutulması yanlış mantığın tenkide tâbî tutulması sebebiyle bizi hatalı sonuçlara götürebilir. Ayrıca metin tenkidinin metin tarihinden ayrı düşünülmemeyeceği göz önünde bulundurulursa; rivayet metninin tarihi hakkında en sağlam bilgiyi veren ve başka kültürlerle göre bize çok önemli avantajlar sağlayan isnadların, metin tenkidinin ayrılmaz parçası olduğu ortaya çıkar. Bu nedenle rivayet metin tenkidinde, yani rivayetlerdeki bozulmaların düzeltilmesinde, başta isnad ve rical verileri olmak üzere rivayetlerle ilgili her türlü tarihî veri ve kanıtın kullanılması gerekir.

Metin tenkidi kavramı, hadîsler bağlamında; hadîslerin akla, Kur'ân'a, tarihî gerçeklere, dinin genel esaslarına aykırılığı gibi kriterlerle tenkidi an-

lamına kullanıldığında genel metin tenkidi içine girer mi sorusunun cevabı bu kriterlerin hangi amaçla kullanıldığına bağlıdır: Bu kriterler hadîslerin sıhhat sorunu düzleminde işlev görüyorsa doğrudan genel metin tenkidinin konusu içine girmezler. Çünkü metin tenkidi disiplini metinlerin sıhhat sorunu ile doğrudan değil, sadece metinlerdeki bozulmaların düzeltilmesi bağlamında, dolaylı olarak ilgilenir. Ama bu kriterler metinlerdeki bozulmaların düzeltilmesi amacıyla kullanılırlarsa o zaman genel metin tenkidinin konusuna girerler. Bu durumda bu kriterler dâhilî ve haricî kanutlar olarak işlev görebilirler. Bu kriterlerin her türlü tenkitten geçerliliği, güvenilirliği, kullanılabilirliği konusu, teorik ve pratik olarak çok değişik problemler içermekte ve detaylı tartışmaları gerektirmektedir. Nitekim İslâm tarihinde de bu kriterler önemli tartışmalara konu olmuştur.

Bir kanaatimi sunarak tebliğimi bitirmek istiyorum. Metin tenkidi bir disiplin olma yanında bir bilinç ve duyarlılık işidir. Kitaplarla uğraşan ve ilgilenen okuyucu ve yayıncılardan tutun, öğrenci ve akademisyenlere kadar her meslek ve disiplin mensubunun bu bilince sahip olması gerekir. Çünkü metin tenkidi sadece metin tenkidi uzmanlarını ilgilendiren akademik bir aktivite değil, yazılı nesnelere uğraşan herkesin hayatında bir şekilde yüz yüze gelmek durumunda olduğu bir olgu ve bir problemdir. İnsanoğlu hatadan salim kalamayacağına göre metin tenkidi her zaman ve her durumda yazı ile ilgili her tür faaliyetin ayrılmaz bir parçası olan hayatî bir sorun olmaya devam edecektir.

Sorunun hayatiyetini değişik toplum kademelerinde bir duyarlılık haline getiremeyen toplumların sadece ilmî bir disiplin olarak metin tenkidini teorik ve pratik planda geliştirmeleri oldukça zor görünmektedir. Çünkü ma'rifet iltifata tâbîdir. Yazılı metinlerin tüketicileri metin tenkidi bilincinden uzaksa ve böyle bir talepleri yoksa bunların üreticilerinin titiz bir metin tenkidi prosedüründen geçmiş metinler üretmelerini beklemek arz-talep kanunlarına aykırıdır. Dahası bu bilincin olmadığı toplumlarda, kötü üretilmiş metinlerin iyi üretilmiş metinleri kovma riski yüksektir.

KAYNAKLAR

- Abduttevvab, Ramadan, *Menahicu Tahkiki't-Turas*, Kahire, 1406.
- Aland, Kurt-Aland, Barbara, *Der Text des Neuen Testaments*, Trnslt: Errol F. Rhodes, The Text of The New Testament: An Introduction to The Critical Editions and the Theory and Practice of Modern Textual Criticism, E. J. Brill, Leiden, 1989.
- Altuncu, Muhammed, *el-Minhac fi Telifi'l-Buhus ve Tahkiki'l-Mahtutat*, Beyrut, 1995.
- Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Ali b. Muhammed, *el-Ihkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Kahire, 1387/1967, I-IV.
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdullah, *Tashifatu'l-Maddisin*, Kahire, 1982.
- Ateş, Ahmet; Metin Tenkidi Hakkında, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: VII-VIII, 1940- 42, 253-267.
- Baker, William-Womack, Kenneth, *Twentieth Century Bibliography And Textual Criticism*, Greenwood Press, London, 2001.
- Berg, Herbert; *The Development of Exegesis In Early islam: The Authenticity of muslim Literature From The Formative Period*, Curzon Pres, 2000.
- Bergstrasser, G., *Usûlu Nakdi'Nusûs ve Neşri'l-Kutub*, Matbaatu Daru'l-Kutub, 1969
- Binebine, Ahmad Şevki, *İlmü'l-Mahtutât ve Tahkik el-İlmî*, el-Mahtutatu'l-Arabî ve İlmü'l-Mahtutat, Rabat, 1994, 37-8. Aynı makale tekrar olarak, *Mecelletu'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye*, Dımaşk, C.LXVIII/2, 1993, 236-50 de yayınlanmıştır.
- Black, David alan, *New Testament Textual Criticism: A Concise Guide*, Baker Books, Michigan, USA. 1994.
- Bowers, Fredson, *Bibliography and Textual Criticism*, Oxford, Clarendon Press, 1964.
- Cahız, K. *El-Hayevân*, Thk: Abdusselam Harun, 1358-1364.
- Chatfield, Christopher-Alexander J. Collins. *Introduction to Multivariate Analysis*, London, Chapman and Hall, 1980.
- Dearing, Vinton A, *Principles and Practice of Textual Analysis*, University of California Pres, Berkeley, Los Angeles, London, 1974.
- Deroche, François, "Manuel de Codicologie des Manuscrits en Ecriture Arabe, 2000. Bu kitap Deke Dusinberre ve David Radzinowicz tarafından "İslâmîc Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts In Arabic Script" adı altında ingilizceye; Eymen Fuad Seyid tarafından " el- Medhal ila İlmü'l-Kitabi'l-Mahtut bi'l-Harfi'l-Arabî" başlığıyla Arapçaya çevrilmiş olup her iki çeviri de 2005 yılında Londra'da "el-Furkan İslâmîc Heritage Foundation" tarafından yayınlanmıştır.
- Diyab, Abdulmecid, *Tahkuku't-Turasi'l-Arabî: Menhecuhu ve Tatavvuruh*, Kahire, 1983.
- Emin, Ahmed; *Fecru'l-İslâm*, Mısır, 1965, 10. baskı, 217- 8; *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 10 baskı, II, 130-2.
- Epp, E.J. and Fee, Gordon; *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism*, 1993,
- Epp, Eldon Jay; *The Multivalance of The Term 'Original Text' in New Testament Textual Criticism*, Harvard Theological Review, 1999, Volume 92, 245-281.

- Everitt, B. S., *Cluster Analysis*. London: Edward Arnold, 1998.
- Everitt, B. S-G. Dunn. *Applied Multivariate Data Analysis*. London: Edward Arnold, 2000.
- Fadli, Abdulhadi, *Tahkiku't-Turas*, Cidde, 1402.
- Fadlullah, Mehdi, *Usûlu kitabeti'l-Bahs ve Kavaidu't-Tahkik*, Beyrut, 1993.
- Fee, Gordon D. "Codex Sinaiticus in the Gospel of John: A Contribution to Methodology in Establishing Textual Relationships". *New Testament Studies* 15/1 (1968): 23-44.
- Finney, Timothy J. "The Ancient Witnesses of the Epistle to the Hebrews: A Computer-Assisted Analysis of the Papyrus and Uncial Manuscripts of pros ebraious". Ph.D. diss., Murdoch University, 1999. Online
- Goodacre, Mark; *The Synoptic Problem: A Way Through the Maze*, Sheffield Academic Press, London-New York, 2001.
- Greetham, D.C., *Textual Scholarship: An Introduction*, Gerland Publishing Inc. New York- London, 1994.
- Gregg, W.W., *The Rationale of Copy Text*, *Studies in Bibliography*, vol. 3(1950-51), 19-37.
- Griffith, John G. "Numerical Taxonomy and Some Primary Manuscripts of the 'Gospels". *Journal of Theological Studies* 20/2 (1969): 389-406; "Non-stemmatic Classification of Manuscripts by Computer Methods". *Colloques Internationaux du CNRS 579--La Pratique Des Ordinateurs Dans la Critique Des Textes*, 74-86.
- Guryani(?), Sadik Abdurrahman, *Tahkiku'n-Nusus*, 1989, Hâkim en-Nisaburî(H.405), *Ma'rifetu Ulumu'l-Hadis*, Nşr: Muazzam Huseyn, Mektebetu'l-İlmiyye, Medine, 1397/1977, 146-152.
- Hall, F.W., *A Companion to Classical Text*, Oxford, 1913.
- Hallak, Hasan, *Menahicu Tahkiki't-Turas*, Beyrut, 2004.
- Hallak, Hasan, *Menahicu'l-Fikr. Tahkiku'l-Mahtutat beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrut, 1991;
- Harrat, Ahmed Muhammed, *Muhadarat fi tahkiki'n-Nusus*, Dimaşk 1984;
- Harun, Abdusselam, *Tahkiku'n-Nusus ve Neşriha*, 4. baskı, Kahire, 1977.
- Hatib el- Bağdadî (H.463), *el-Câmî' li Ahlakı'r-Ravî ve Âdâbi's-Sâmi'*, Thk. Mahmud et-Tahhan, Mektebetu'l-Meârif, Riyad, 1403/1983, I-II, I/240-302.
- Hatib el-Bağdadi, *el-Fasl li'l-Vasl el-Mudrec fi'n-Nakl*, Riyad, 1418/1997.
- Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Tkd. Muhammed et-Ticanî, Darul Kutub el-Hadise, 1972, 265-307, 350-375.
- Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, XIV, 152-3.
- Heck, Paul L., *The Epistemological Problem of Writings in İslâmîc Civilization: al-Khatib al-Bağhdadi's (d.463/1071) Takyid al-ilm*, *Studia İslâmica*, 94, 2002 (Paris), 85-114.
- Housman, A.E. ; *The Application of Thought to Textual criticism, Proceedings of the Classical Association*, (1922) Vol XVIII, pp. 68.

- İsfehanî, Ebû Abdillâh Hamza b. El-Hasen(ö.h. 375), *et-Tenbih ala Hududî't-Tashif*, Thk. Muhammed Esad Talis, Beyrut, 1992.
- İbn Abdilberr(H.463), *Câmiu Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Daru'l-Kutub el-İslâmiyye, Kahire,1402/11982.
- İbn Dakik el-İd (H.702), *el-Iktirah fi Beyani'l-Istilah*, Daru'l-Beşairil-İslâmiyye, Beyrut,1996; İbn Cemâa (H.733) *Tezkiratu's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Âdâbi'l- Âlim ve'l-Müteaallim*, Nşr: Muhammed Haşim en-Nedvi, Daru'l-Kutub el İlmiyye, Beyrut, 57-64.
- İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belağâ*, 1329, IV, 378, 506.
- İbn Nedim, *Fihrist*, Daru'l-Marife, Beyrut, 91.
- İbn Salah (H.642) *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadis*, Daru'l-Kutub el İlmiyye, Beyrut, 1398/1978, 87-115.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddin, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye) Beyrut 1999, c. VIII, s. 389.
- Jardine, N. and Sibson. R. ; *Mathematical Taxonomy*. New York, Wiley, 1971.
- Kabave(?), Fahrud-din, *İlmu Tahkiki'l-Mahtutat el-Arabiyye: Bahsun Te'sisiyyun li't-Te'sil*, Haleb, 2005.
- Kadı İyad (H. 544). *El- İlma' ilâ Ma'rifeti's-Semâ'*, Thk. Ahmed Sakr, Daru't-Turas, Kahire, *el-Mektebetu'l-Atika*, Tunus, İkinci baskı.
- Kâsımî, Cemaluddin, *Kavaidu't-Tahdîs*, Beyrut, 1399/1979.
- Kaysi, Fevzi, *Menhecu Tahkiki'n-Nusus ve Neşriha*, Bağdad, 1975.
- Kenney, E.J, *The Classical Text: Aspect of Editing in The Age of the Printed Book*, University of California Pres, Berkeley, L.Angeles, Londnon, 1974.
- Kenney, E.J. *Textual Criticism*; Encyclopedia Britannica(Macropedia), XX, 614.
- Klein, W. Ralph; *Textual Criticism of Old Testament*, Philadelphia, 1974.
- Kvalheim, O. M., D. Apollon, and R. H. Pierce. "A Data-analytical Examination of the Claremont Profile Method for Classifying and Evaluating Manuscript Evidence". *Symbolae Osloenses* 63 (1988): 133-144.
- Longlois, C.V.- Seignobus, C. ; *Introduction aux Etudes Historiques*, terc: Galip Ataç, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1937.
- Ma'ruf, Beşşar Avvad, *Dabtu'n-Nass ve't-Ta'lik Aleyh*, Beyrut, 1982.
- Maas, Paul, translated by Barbara Flower, *Textual Criticism*, Oxford, 1958,
- Makrizi, İmtau'l-/Esmâ, thk: Mahmud Şakir,1941.
- Manly, B. F. J. *Multivariate Statistical Methods*. London: Chapman and Hall, 1994.
- Mar'aşli, Yusuf, *Usûlu'l-Kitabe ve't-Tahkik*, Beyrut,2003.
- Mc. Donalds, A. A. *Textual Criticism*, The Classical Oxford Dictionary by Hammond-Scullard, Second Edition, Oxford,1970; Pasquali, Giorgio, *Storia della Tradizione e Critica del Testo*, Florence,1934; 2.nd ed. 1952.
- Metzger Bruce, *"The Text of tha New Testament Its Transmission, Corruption and Restoration"* New York-Oxford, Oxford University Press, 1992
- Munecid, Salahadin, *Kavaidu Tahkiki'l-Mahtutat*, 7. Baskı, Beyrut, 1987.
- Muvaffak b. Abdullah, *Tevsiku'n-Nusus ve Dabtuha inde'l-Muhaddisin*, Mekke, 1993.

- Nakib, Fadıl Usman Tevfik, *el-Mahtutatü'l-Arabiyye: Tahkikuha ve Kavaidu Fihristiha*, Bağdad, 1395.
- Nurseyf, Ahmed Muhammed, *Inayetu'l-Muhaddisiîn bi Tevsiki'l-Meruiyyat ve Eserü Zâlike fi Tahkiki'l-Mahtûtât*, Beyrut, 1407/1987.
- Peters, Jean; *Book Collecting: A Modern Guide*, New York and London: R. R. Bowker, 1977
- Perin, Norman, *What is Redaction Criticism*, London, SPCK,1970.
- Polat, Salahattin, Hadis Araştırmaları: *Tarih, Usûl, Tenkit, Yorum*, İnsan Yayınları, Birinci Baskı, 1997, İst, 157-248, 2. Baskı, İstanbul, 2003, 171-276.
- Ramehürmüzi (H.360), *el- Muhaddisu'l-Fasıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Accac el-Hatib, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Raymond F. Collins, *Introduction to the New Testament*, London, 1983; Hayes, Holladay, H., Carl R. John; *Biblical Exegesis: A Beginner's Notebook*, Atlanta, John Knox Press, 1987.
- Reynolds, L.D. - Wilson N. G., *Scribes and Scholars*, Oxford, 1991.
- Sa'd, Fehmi - Tallal Ma'ruf, *Tahkiku'l-Mahtutat Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrut, 1993;
- Safedî, Ebu's-Safâ Salahuddin Halil b. Aybek (ö.h.764), *Tashihu't-Tashif ve tahriru't-Tahrif*, thk. Dusukî İbrahim Şerkâvî, Kahire,1992. Başka bir neşri Frankfurtta Fuad Sezgin tarafından 1985 de yapılmıştır.
- Selami, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nasr, thk. Velid Muhammed Serakebî, *et-Tenbih ale'l-Elfaz Elleti Vekaa fi Nakliha ve Dabtiha et-Tashif ve'l-Hata' fi Tefsiriha ve Meânîha ve't-Tahrif fi Kitabi'l Ğaribeyn*, Ebuzaby (Abudabi),1424/2003.
- Semira Muhammed Selâme Amr, *el-Mezid fi Muttasıl el-Esanid*, Riyad,1406/2005.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlu's-Serahsî, Nşr: ebu'l-Vefâ el-Efġânî*,(Ofset) İstanbul, Kahraman Yayınları, 1984.
- Serhan, Yahya, *Tahkiku Mahtutati'-ulumî'ş-Şer'iyye*, Bağdad, 1404.
- Seyyid, Eymen Fuad, *el- Kitabu'l-Arabiyyu'l-Mahtût ve Ilmu'l-Mahtûtât*, Kahire, 1418/1997.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlarından: XIII, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul,1956, ikinci Baskı, Ankara, 2000.
- Shillingsburg, Peder L., *Scholarly Editing In The Computer Age: Theory And Practice*, University of Georgia Pres,Athens and London, 1986.
- Spencer, Matthew, and Christopher J. Howe. "Estimating Distances between Manuscripts Based on Copying Errors". *Literary and Linguistic Computing* 16/4 (2001): 467-484.
- Şakir, Ahmed, *Tashihu'l-Kutub ve Sun'ul-Feharis ve Keyfiyetu Dabti'l-Kitab*, Nşr: Ebû Ğudde, Beyrut, 1993.
- Şebbu, İbrahim, *Tahkiku'l-Mahtutat*, London, 1999.
- Tabba', İyad, *Kitabu Menheci Tahkiki'l-Mahtutat*, Daru'lFikr.1423/2003.

- Tanselle, Thomas, *Textual Criticism And Scholarly Editing*, The University Press of Virginia, 1990, Charlottesville and London
- Tanselle, Thomas G. ,*The Varieties of Scholarly Editing*, pp.11 (Ed.Greetham, D.C.,*Scholarly Editing:A Guide to Research*,New York,1995 in içinde,9-32.
- Tov, Emanuel, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Fortress Pres, Minneapolis, 1992.
- Ugan, Zakir Kadiri; *Dini ve Gayr-ı dini rivayetler*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı:4, 1926.
- Umerî, Ekrem Ziya, *Dirasatun Tarihiyye mea Ta'lika fi Menhecil-Bahs ve Tahkiki'l-Mahtutat*, Medine, 1403/1983;
- Useylan, Abdullah, *Tahkiku'l-Mahtutat*, Riyad, 1994.
- Usturi, Cemal et-Tashif ve Eseruhu fi'l-Hadis ve'l-Fıkh ve Cuhûdu'l-Muhaddisin ve mukafeetuh, Riyad, 1997.
- West, Martin, *Textual Criticism And Editorial Technique*, Stuttgart, 1973.
- William G. Pierpont - Maurice A. Robinson, *The New Testament in the Original Greek According to the Byzantine/Majority Textform*. Atlanta: Original Word Publishers, 1991.
- Williams, Proctor William-Abbot, Craig S. , *An Introduction to Bibliographical and Textual Studies*.2. edition, The Modern Language Association of America, New York, 1989.
- Willis, James, *Latin Textual Criticism*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1972.
- Willker, Wieland. "Principal Component Analysis of Manuscripts of the Gospel of John". No pages [cited 4 March 2002]. Online: <http://www-user.uni-bremen.de/~wie/pub/Analysis-PCA.html>.
- Zane C. Hodges-Arthur L. Farstad, *The Greek New Testament According to the Majority Text*. Nashville: Thomas Nelson, 1982; 2nd edition 1985.